

DEMOGRÁFIA

---

60. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

Budapest
2017

Az MTA Demográfiai Bizottsága és
a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
Folyóirata
Alapítás éve: 1958

A Population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Demographic Research Institute
Founded in 1958

A szerkesztő bizottság tagjai | Editorial board
BARTUS Tamás, BUKODI Erzsébet, DÖVÉNYI Zoltán, ELEKES Zsuzsanna, GÁBOS András,
GÁL Róbert Iván, GÁRDOS Éva, JANKY Béla, JÓZAN Péter, HOÓZ István, KOVÁCS Erzsébet,
RÓBERT Péter, SPÉDER Zsolt (elnök), TAKÁCS Judit, TOMKA Béla, TÓTH Pál Péter, VALUCH Tibor

Szerkesztőség | Editors
ŐRI Péter főszerkesztő | editor-in-chief
MURINKÓ Livia szerkesztő | editor
PAKOT Levente szerkesztő | editor
VARGHA Lili szerkesztő | editor

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

Kiadja a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
Felelős kiadó: Spéder Zsolt igazgató

Olvasószerkesztő: Majoros Györgyi
Design: Anagraphic
Tördelőszerkesztő: Simonné Horváth Gabriella
ISSN 0011-8249

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Gál Róbert Iván – Szabó Endre – Vargha Lili: Láthatatlan transzferek:
Ki adja és ki kapja a háztartási munkát? 283

- Harcza István – Monostori Judit: A háztartás- és családszerkezeti
változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai
kontextusban: Teóriák, tévképzetek, tények 299

KÖZLEMÉNY

- Farkas Tamás: Lengyelország, Csehország és Szlovákia
családtámogatási rendszereinek összehasonlítása 333

SZEMLE

- Demeter Gábor – Bagdi Róbert: *A társadalom differenciáltságának és térbeli
szerveződésének vizsgálata Sátorajújhelyen 1870-ben (A GIS lehetőségei
a történeti kutatásokban)*. k.n., Debrecen–Budapest, 2016. 112 A/4 oldal,
22 színes térképmelléklettel (Horváth Gergely Krisztián) 377

- SZERZŐINKNEK** 383

- MEGRENDELŐLAP** 387

Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

CONTENTS

STUDIES

- Róbert Iván Gál – Endre Szabó – Lili Vargha: Invisible transfers:
Who are the producers of unpaid household labour and
who consumes their product? 283

- István Harcsa – Judit Monostori: Long term trends in changes
of household and family structure in Hungary in a European context:
Theories, delusions, facts 299

ARTICLES

- Tamás Farkas: Comparing the family policy frameworks in Poland,
Czech Republic and Slovakia 333

REVIEWS

- Gábor Demeter – Róbert Bagdi: *A társadalom differenciáltságának és térbeli
szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben (A GIS lehetőségei
a történeti kutatásokban)*. k.n., Debrecen–Budapest, 2016. 112 A/4 oldal,
22 színes térképmelléklettel (Horváth Gergely Krisztián) 377

- SZERZŐINKNEK (FOR OUR AUTHORS)** 383

- MEGRENDELŐLAP (ORDER FORM)** 387

Reproduction is permitted only with indication of the source.
Manuscripts are not kept or sent back.

LÁTHATATLAN TRANSZFEREK: KI ADJA ÉS KI KAPJA A HÁZTARTÁSI MUNKÁT?

Gál Róbert Iván – Szabó Endre – Vargha Lili

ÖSSZEFOGLALÓ

A 2009/2010-es időmérleg adatai alapján megvizsgáljuk a háztartásban végzett nem fizetett munka, illetve az e munka révén előállított javak és szolgáltatások fogyasztásának koreloszlásait nemek szerint. Kis leegyszerűsítéssel elvégezzük a háztartásgazdaságot leíró háztartási szatellitszámla elsődleges demográfiai elemzését. Eredményeink a férfiak és nők közötti munkamegosztás jól dokumentált különbségeit pontosítják. A női korprofilra sokkal erőteljesebben jellemző a két-csúcsponthú eloszlás. A nemek közötti különbség a gyermeknevelési életkorokban a legnagyobb, de minden 10 évesnél idősebb korcsoportban jelen van. Mindezt figyelembe véve, a háztartáson belüli időtranszferek igazi nyertesei nem a nemek, hanem a korcsoportok közötti újraelosztásban keresendők. A 30 és 53 év közötti férfiak nettó nyújtói és nem kedvezményezettjei az időtranszfereknek. Egy átlagos 54 év feletti férfi 1,3 havi keresetnek megfelelő értékű időtranszfert kap – egy átlagos gyermek azonban 0 és 17 év között 5,6 havi keresetnyit. A háztartásgazdaság nem csak nemek között, hanem életkorok között mozgat transfereket.

Tárgyszavak: időmérleg; nemzeti időtranszfer számla; nem fizetett háztartási munka

Gál Róbert Iván, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet és Budapesti Corvinus Egyetem, E-mail: gal@demografia.hu

Szabó Endre, MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Kutatóintézet
E-mail: szabo.endre@krtk.mta.hu

Vargha Lili, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, E-mail: vargha@demografia.hu

BEVEZETÉS: ÉLETPÁLYA-FINANSZÍROZÁS TRANSZFEREK RÉVÉN

Az életpálya deficittel kezdődik és végződik.¹ Gyermek- és idős korban többet fogyasztunk, mint amennyit megtermelünk. Ezt ellentételezi az aktív kori többlet. A deficitese életszakaszok finanszírozása során kihasználjuk azt a tényt, hogy minden pillanatban élnek aktív korúak, akik erőforrásaik egy részét átadják az aktuálisan inaktív életkorban járóknak. Az életpályát mindig és mindenhol különböző életkorú generációk közötti erőforrás-átcsoportosítás révén finanszírozzák. Ennek a sokcsatornás intergenerációs erőforrás-átcsoportosítási rendszernek része az állam, a háztartások és a vállalati szektor is. Az adófizetők jellemzően aktív korúak, míg a közkiadások kedvezményezettjei inkább inaktív életszakaszukban vannak. A gyermekes háztartások bevételeit a szülők teremtik elő, de ebből gyermekeik is részesülnek. A fiatal aktív korú családalapítók egzisztenciateremtés céljából felvett hitelét többségében a gyermekeiket már felnevelt, nyugdíjra készülő idősebb aktív korú megtakarítók finanszírozzák. Mindez erőteljes demográfiai színezetet ad a jóléti rendszernek, a pénz- és biztosítási piacoknak, valamint a háztartás-gazdaságnak.

Az alábbi tanulmányban a generációk közötti erőforrásáramlási rendszer speciális fejezetével, a háztartási munka révén előállított javakból és szolgáltatásokból származó intergenerációs transzferekkel foglalkozunk. E transzfereket a szakirodalom időtranszfereknek nevezi, mivel a tranzakciók nem pénzben zajlanak. Ugyanakkor, a háztartási szatellitszámla² eszköztárának felhasználása révén az intergenerációs transzferek eme szektora is kifejezhető pénzben, és így beilleszthető az elszámolások általános rendszerébe.

Az időtranszferek kiszámítása a háztartási szatellitszámla fontos felhasználási területe. Az időtranszferek koreloszlása a nyugati társadalmakban erősen aszimmetrikus, méghozzá épp ellentétes irányban, mint az állami részvétellel közvetített közösségi transzferek (pl. a nyugdíjrendszer vagy az egészségügy). Gál, Szabó és Vargha (2015) kimutatta, hogy 2000-ben

¹ Köszönettel tartozunk a KSH Nemzeti számlák főosztályának és az Életminőség-statisztikai főosztálynak az együttműködésért. Sok segítséget kaptunk Szép Katalintól és egy névtelen lektortól. Ők természetesen nem felelősek a tanulmány megállapításaiért. A tanulmány elkészültét az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok támogatta (K109885). Egyes részek megírása során támaszkodtunk korábbi írásainkra, így a Gál és Vargha (2015) tanulmányra.

² A nemzeti számlák rendszere lefedi a formális és informális piacgazdaságot, valamint a nem piaci termelés egy részét (a termékeket előállító önkéntes munkát, a háziilag építkezést és a saját fogyasztásra szánt élelmiszer termelését). A háztartások által előállított egyéb termékek és szolgáltatások nem részei a számlarendszernek; azokat (továbbá az önkéntes munka szolgáltatásokban megtestesülő elemeit) a háztartási szatellitszámla tartalmazza.

Magyarországon a közösségi transzferek egy időkre eső értéke több mint kétszerese volt az egy gyermekre eső értéknek. Ha viszont a számításba bevontuk a háztartáson belül gazdát cserélő, vásárolt javakat és szolgáltatásokat (az ún. magántranszfereket), akkor a két érték kiegyenlítődött. Ha pedig még egy lépéssel tovább menve az időtranszfert is figyelembe vettük, kiderült, hogy egy gyermek átlagosan mintegy másfélszer annyi transfert kapott, mint egy idős. Gál, Vanhuysse és Vargha (2018) megismételte e számításokat az Európai Unió népességének 70%-át reprezentáló 10 tagállamra, a 2000-es évek elejére. Nagyon hasonló eredményeket kaptak azzal az eltéréssel, hogy a gyermek/idős arány már a magántranszferek bevonása során átfordult, nem pusztán kiegyenlítődött.

Megfigyeléseink a „láthatatlan” transferekről arra utalnak, hogy az „idősuralomra” vonatkozó politikai állásfoglalásokat és politológiai fejtegetéseket felül kell vizsgálni. Minden olyan okfejtésnek, amely az idősök növekvő számarányából, nagyobb szavazási hajlandóságából, abból, hogy kevés választási témára koncentrálnak vagy más megfigyelésekből vezeti le a növekvő egészségügyi és nyugdíjkiadásokat, számolnia kell azzal, hogy egy gyermeknek többet juttat a társadalom, mint egy idősnek. Sőt, amennyiben igaznak bizonyul az a feltevés, hogy a hagyományos, magas termékenyséű társadalmakban az egy gyermekre eső ráfordítások csekélyek voltak, úgy az idősök részletesen dokumentált növekvő részesedése együtt kellett, hogy járjon a gyermekek részesedésének növekedésével. Az idősök nem kizárólagos nyertesei a folyamatnak, csak annak tűnnek, ha az elemzésből kihagyjuk a családtagok közötti intergenerációs transfereket.

További következtetés, hogy mivel a láthatatlan transzferek a háztartáson belül, rokonok között, elsősorban és főként a szülőktől a gyermekek felé áramlanak, figyelmen kívül hagyásuk elsősorban a gyermeket nevelők elszámolását torzítja. Éppúgy, ahogy a háztartást és azon belül a nem fizetett háztartási munkát figyelmen kívül hagyó számítások alulbecslik a gyermekeknek adott erőforrások valódi mértékét, a gyermeket nevelők által adott erőforrások is erősen alulbecsültek a jelenleg rendelkezésünkre álló statisztikai rendszerben. A számításból kihagyott tételek kétszer is hiányoznak, először a címzetteknel, nevezetesen a gyermekeknel, másodszor pedig a feladóknál, vagyis a gyermeket nevelőknel.

A 2. fejezetben a 2010-es magyar időmérleg-felvétel alapján kiszámoljuk a háztartási munka értékét koréves bontásban. Majd a nemzeti transzfeszám-lák³ módszertanát követve megadjuk az e munka révén előállított javak és szol-gáltatások fogyasztásának korprofilját, és a kettő különbségetként eljutunk a nettó időtranszferekhez. Bemutatjuk, hogy a háztartási javak és szolgáltatások elsődleges haszonélvezői a gyermekek.

A 3. fejezetben a számításokat nemi bontásban is megismételjük. A ház-tartási munka jól dokumentáltan erőteljes nemi munkamegosztást mutat: a nők lényegesen több munkát végeznek a háztartásban, mint a férfiak. Követ-kezőképp az említett torzításnak erős nemi komponense van, a nők számlái-ból lényegesen több hiányzik, ha a háztartásban végzett munkát nem vesszük figyelembe. Bemutatjuk, hogy e megfigyelés nem pusztán az aggregátumok szintjén, hanem korszerkezetét tekintve is releváns.

IDŐTRANSZFEREK 2010-BEN: A HÁZTARTÁSI MUNKA KORSZERKEZETE

Az alábbiakban közölt számítások a magyar Nemzeti Transzfeszám-lák projekt része, amely saját, nemzetközileg elfogadott módszertani megegyezéseket követ.

A nemzeti transzfeszám-lák (*National Transfer Accounts*, NTA) rendszere új fejezetet nyitott a nemzeti számlák fejlődésében. Először is bevezette az életkort mint tényezőt a korsemleges nemzeti számlák körébe. A nemzeti számlák jövedelmi számlájának standard formájában a jövedelmek intéz-mények, például a háztartások, a vállalatok és a kormány között áramlanak. A nemzeti transzfeszám-lák azt mutatják, hogy e komplex rendszer fő tételei jellemző korprofilal rendelkeznek. A munkajövedelem és a munkát terhelő adók értéke gyermekkorban és idős korban minimális vagy nulla. Ezzel szem-ben az egyéni és közösségi fogyasztási kiadások, valamint a fogyasztásra rakódó adók egyenletesebben oszlanak el a különböző életkorúak között. A közösségi transzfereket többnyire az aktív korú népesség finanszírozza, fo-gyasztásuk pedig vagy egyenletes (például a honvédelem és más tiszta köz-javak), vagy inkább a gyermekeknél és az időseknél jelentkezik (például az

---

³ A nemzeti transzfeszám-lák alapjait Lee (1994a, 1994b) rakta le. A módszer részleteit tartalmazó kézikönyvet az ENSZ Népesedési Igazgatósága adta ki (UN 2013). Részletes bevezetés, ezen belül a módszer elméleti alapjai, összehasonlító eredmények és országtanulmányok széles köre található a Lee és Mason (2011a) kötetben.

oktatás, a nyugdíjak stb.). Az NTA-módszertan másik újítása, hogy új szinttel egészítette ki a nemzeti számlákat. A nemzeti számlák a jövedelmek, így például a munkajövedelem és a vagyoni eredetű bevételek elsődleges allokációját, valamint az adók, illetve a készpénzes és természetbeni juttatások/támogatások formájában történő másodlagos újraelosztását írja le. Ugyanakkor az adózott jövedelmek háztartáson belüli (például a szülők gyermekeik fogyasztását finanszírozzák) vagy a háztartások közötti (például a nyugdíjas szülők támogatják tőlük külön élő, felnőtt gyermekeiket) harmadlagos elosztása nem jelenik meg a nemzeti számlákban. E tekintetben az NTA a háztartáson belüli és háztartások közötti kapcsolatokkal egészítette ki a nemzeti számlák rendszerét.

Az NTA azonban nem lép túl a nemzeti számlák aggregátumainak – így például a GDP vagy nettó nemzeti jövedelem – határain. A nem fizetett háztartási munka előállítására és fogyasztására is csak olyan szinten terjed ki, amit a jelenlegi statisztikai standardok is figyelembe vesznek a nemzeti jövedelem számításában. Tanulmányunkban kiterjesztjük az eljárást a nemzeti számlák háztartási szatellit számlájára.⁴ Ezt Donehower (2011) életkorral bővített háztartási szatellit számlának vagy nemzeti időtranszfer számlának (*National Time Transfer Account*, NTTA) nevezi.⁵

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

Az alábbi elemzés a 2009/2010-es KSH időmérleg-vizsgálaton alapul. A minta a 10–84 év közötti, magán (azaz nem intézményi) háztartásban élő népességet reprezentálja. Az adatgyűjtés a többlépcsős rétegzett mintavételi eljárás során kiválasztott személyek időnaplói alapján történt. A naplózási időpontok reprezentálják a négy évszakot és a hét napjait.

⁴ A háztartási szatellit számla az időmérleg-vizsgálatokon nyugszik. Az időmérleg az emberek idő-felhasználását méri fel. Az időráfordítások közül háztartási munkának számít minden olyan tevékenység, melyet valaki más is el tudna végezni a megkérdezett helyett, vagyis amit elvileg fizetett munkával is lehetne helyettesíteni. Az elvégzett háztartási munkát piaci keresetekkel forintosítva megadható a háztartásban végzett nem fizetett munka összértéke. A háztartási szatellit számla készítésével kapcsolatban az Eurostat (European Communities, 2003) fogalmazott meg módszertani ajánlásokat. Magyarországon az első háztartási szatellit számla, mely az 1999/2000-es időmérleg alapján készült, a Sik és Szép (2003) szerkesztette kötetben jelent meg – ez volt egyébként a világon az egyik legelső háztartási szatellit számla. A 2009/2010-es időmérlegből számolt háztartási szatellit számla Szép és Szőkéné (2017) szerkesztésében jelent meg. Ez utóbbi kötet tartalmazza tanulmányunk korábbi változatát.

⁵ Az NTTA módszertani ajánlásai Donehower-tól (2011) valók. Európai összehasonlító számításokat közöl Vargha, Gál és Crosby-Nagy (2017).

A 2010-es KSH időmérleg 548 tevékenységet különböztet meg. A tanulmány céljával összhangban a fizetett munkára fordított időt figyelmen kívül hagytuk. A fennmaradó időt a *harmadik személy elv* alapján háztartási munkára és rekreációs/szabadidős tevékenységekre (a két utóbbit a továbbiakban szabadidős tevékenységnek nevezzük) osztottuk fel. Ennek megfelelően a munka olyan tevékenységet jelent, amelyet másvalaki, egy harmadik személy is elvégezhet a válaszadó helyett (például a házimunka különböző típusait és a gondozással összefüggő tevékenységeket), míg a szabadidős tevékenység nem ruházható át (pl. a sport, az alvás vagy az éttermi étkezés). Elemzésünkhöz 190 tevékenységet választottunk ki. A háztartási munka és a szabadidő közötti különbség nem jelzi, hogy mekkora boldogságot vagy örömet okoznak. A két típus különválasztásában lényegtelen, hogy az egyén ténylegesen élvezte-e a tevékenységet. A piaci munkához hasonló módon az emberek bizonyos háztartási munkákat szeretnek, másokat nem.

A kérdőív párhuzamos tevékenységek végzését is lehetővé teszi, mint amikor mosogatás közben segítünk gyermekünknek megírni a házi feladatot. Ha ezek egyike nem fizetett háztartási munka, míg a másik fizetett munka vagy szabadidős tevékenység, és mint ilyen a kutatás tárgyán kívül esik, akkor csak a nem fizetett háztartási munkát vesszük számításba. Ha mindkettő szerepel a 190 tevékenység kiválasztott csoportjában, mindkettőt 0,5-es értékkel súlyozzuk. Ezáltal lehetővé tesszük a párhuzamos tevékenységeket, ám mégis 1440 percre korlátozzuk a napot.

A nemzeti transzfeszámlák a nemzeti számlákon alapulnak, amelyek a nem fizetett háztartási munka bizonyos részeit is magukban foglalják, mint például a saját fogyasztásra termelt étel és a saját ház építése. E tevékenységekkel az alábbiakban nem számolunk.

A szakirodalom különbséget tesz a nem fizetett háztartási munka értékelésének output és input módszerek között. Az előbbi a tevékenység értékét annak a terméknek az értékéből származtatja, amely a szóban forgó tevékenység során létrejön (például a vacsora). Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy a termelékenységi különbségeket és a méretgazdaságosságot is számításba vegyük, ami az input módszerhez képest előnyt jelent. Sajnos az időmérleg-vizsgálatok jellemzően nem tartalmaznak kellő információt a háztartási termelés kibocsátására vonatkozóan. Más termelési eszközökkel, például a beszámított lakbérrel és a tartós fogyasztási cikkek értékével kapcsolatos adatok szintén erősen korlátozottak. Így az NNTA módszertani standarddal és a házimunka értékéről készített szinte valamennyi tanulmánnyal összhangban mi is az input megközelítést fogjuk alkalmazni. Csupán az adott tevékenységre fordított időt fogjuk mérni.

A háztartási munka árazása még az egyszerűbb, input megközelítéssel sem egyértelmű feladat. Miként a névből is kiderül, e munkáért senki nem fizet: nincs piaci mechanizmus, ami értéket rendelne hozzá. Az egyes háztartási tevékenységekhez hasonló piaci tevékenységek árának alkalmazása két problémát vet fel. Először is nem nyilvánvaló, hogy kinek a bérét kellene figyelembe venni: a háztartási munkát végző személyét (feláldozott haszon megközelítés), vagy azét, akinek a munkáját végzik (szakember-bér megközelítés). Az első esetben a felmérés válaszadójának, például egy informatikusnak a bérét vesszük alapul, még akkor is, ha netán éppen mosogat. A második esetben olyasvalakinek a szokásos piaci béréből indulunk ki, aki főállásában mosogat. Tekintve, hogy sok háztartási munkához csupán alapvető vagy semmilyen szakértelem nem szükséges, a haszon-áldozat megközelítés nagyobb értéket társít a háztartási munkához, különösen a férfiak által végzett feladatokhoz, mint a szakember-bér módszer. Az NNTA módszertani ajánlás az utóbbi, a szakember-bér megközelítést alkalmazza.

A bérek a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat bértarifa-felméréséből származnak. A bértarifa bruttó béreket tartalmaz.⁶

A piaci béreken alapuló értékelési módszer felveti a szelekciós torzítás problémáját. A szakember jellemzően termelékenyebb a háztartási munkát végző átlagembernél, ezért a nem fizetett munka értékét a piaci keresetek átvétele felülértékeli. E torzítás mérséklése érdekében a korábbi NNTA-módszertan minőségkorrekciós tényezőket alkalmazott: 1-es szorzót rendelt a gondozási tevékenységekhez és néhány, szakértelmet nem igénylő feladathoz, 0,75-öt pedig a többihez (lásd Gál, Szabó és Vargha 2015). A legújabb módszertani ajánlás szakít a minőségkorrekcióval, így az alábbiakban nem alkalmazzuk.

A munka termelékenysége függ az életkortól: egy 40 éves ember általában gyorsabban el tud végezni egy feladatot, mint egy 80 éves. Az output-árazás ugyanazt az értéket rendeli hozzá ugyanahhoz a vacsorához, függetlenül attól, hogy az elkészítése mennyi időt vett igénybe. Ezzel szemben az input-árazás a kevésbé produktív személy kibocsátását értékesebbnek tartja, a nagyobb időráfordítás miatt. Továbbá, ha a család minden tagja ugyanazt az ételt fogyasztja, ugyanazon étel elkészítése a család létszámától többé-kevésbé függetlenül csak

⁶ Az NTA-ban a munkajövedelem nem csupán a bruttó béreket, de a munka teljes költségét, vagyis a munkáltató által fizetett járulékokat is magában foglalja. Ha azt szeretnénk, hogy az NNTA összhangban álljon az NTA-val, akkor ezeket a munkáltató által fizetett járulékokat is bele kell számítani a nem fizetett háztartási munkába. A munkáltatói hozzájárulások arányát a nemzeti számlák két tételének „munkavállalói jövedelmek összesen” és a „bérek és fizetések” arányaként becsültük meg (2010-ben 1,24).

kicsivel több munkát igényel, és mindegy, hogy otthon vagy étteremben étkeznek. Ám az étterem output-árazást alkalmaz, így a számla összege igenis függ a család méretétől, míg az input megközelítés csupán csekély különbséget talál.

Az input megközelítés két fő hibája – a termelékenységekülönbségek és a méretgazdaságosság iránti érzéketlenség – miatt az idők által végzett munka értékesebbnek tűnik, mint amilyen valójában. Az előző bekezdésben ezt már bemutattuk a korszpecifikus termelékenységekülönbségek esetében. A méretgazdaságosság is ilyen életkori hatást hoz létre, mert a háztartás mérete szintén korfüggő. Magyarországon az idősebb emberek jellemzően saját háztartásban, egyedül vagy párban, felnőtt gyermekeiktől külön élnek. Az ilyen háztartások mérete átlagosan kisebb, mint a kétgenerációs háztartásoké, amelyekben többnyire középkorú szülők és gyermekeik élnek. A korszpecifikus termelékenységekülönbségek a minőségkorrekciós tényezőkhez hasonló együttműködéssel kezelhetők, ám ez utóbbiak nem a tevékenység típusához, hanem az életkorhoz kapcsolódnak. Mindkét megoldás külső tudással egészíti ki az időmértékvizsgálatot. Ezzel szemben a méretgazdaságosságot korrigáló tényezőket közvetlenül a felmérésből is nyerhetünk. A háztartás korszpecifikus méretét közvetlenül a mintából is meg lehet becsülni, ezt pedig használhatjuk korrekciós tényezőként.

Az NNTA jelenlegi szabványa e két hiányosság egyikét sem korrigálja. Szerencsére az életkor-specifikus termelékenységekülönbség nincs hatással a cikkünkben tett megállapításokra. Még ha túl is becsüljük az idők által előállított háztartási munka értékét, a fogyasztói is ők maguk, aminek a fent említett tipikus háztartási struktúra az oka, nevezetesen az, hogy az idők kisebb, egygenerációs háztartásokban élnek. A nettó időtranszferek korprofilját tehát nem befolyásolja az, hogy a módszer érzéketlen a termelékenység különbségeire.

Az aktív korúak által megtermelt és a gyermekek által elfogyasztott háztartási munka értékének alulbecslését viszont nem tudjuk ily módon semlegesíteni. Mivel általában véve elhanyagoljuk a méretgazdaságosság hatását a háztartási munka értékére az életkori torzítástól függetlenül is, alulbecsüljük a nagyobb háztartásokban megtermelt és elfogyasztott értéket.

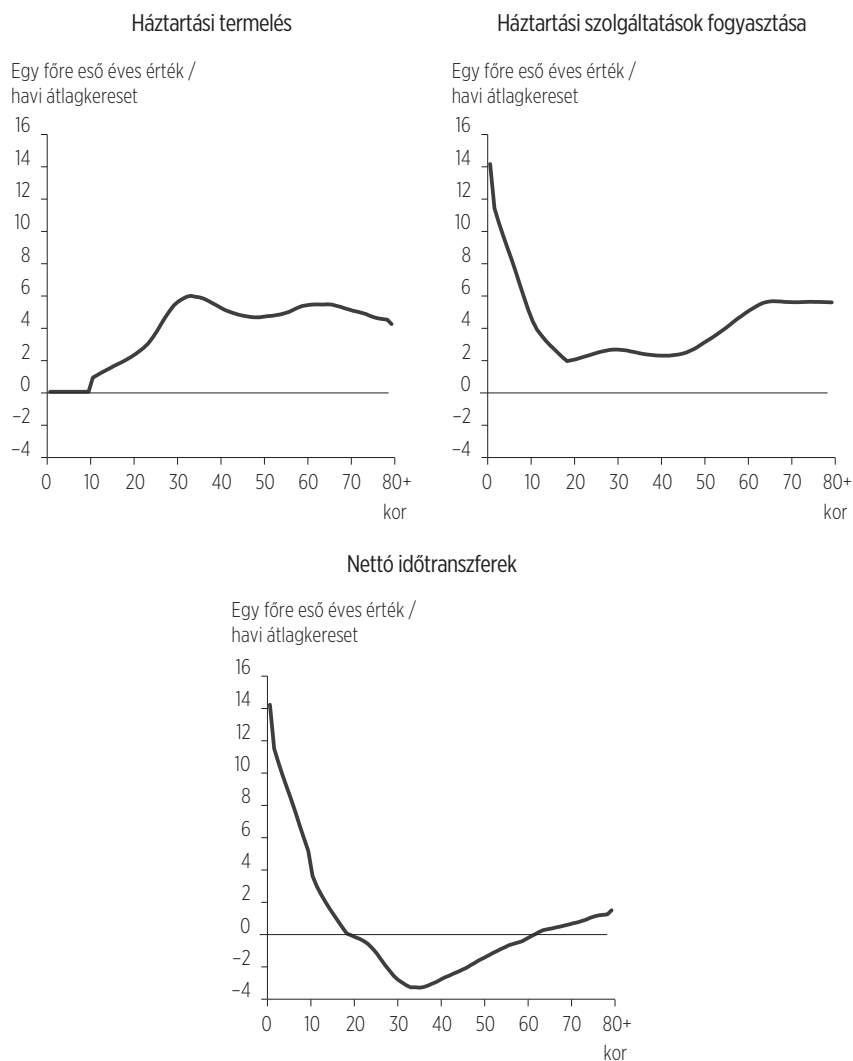
A HÁZTARTÁSI MUNKA KORSZERKEZETE 2010-BEN

A nemzeti transzfeszámllak elkészítése során a kutatók erőfeszítései arra irányulnak, hogy megtalálják a már standardizált statisztikai eljárások során kialakított makroaggregátumok korprofiljait. Az NNTA-ban fordított a helyzet. A háztartási szatellit számla makroaggregátumainak előállításához az időmértékvizsgálatot

még mindig messze nem általános, de ha egyszer adott, akkor az alapján már könnyen fel lehet rajzolni a korprofilokat. Az 1. ábrán bemutatjuk az egy főre eső NTA keresztmetszeti korprofiljait.

1. ábra: Hány havi átlagkeresetnek felel meg az egy főre eső éves háztartási termelés, fogyasztás és nettó időtranszfer, 2010

Per capita annual household production, consumption and net time transfers in terms of average monthly labour cost, 2010

Forrás: A szerzők számítása a 2010. évi időmérleg-felvétel és bértarifa alapján.

Megjegyzés: Havi átlagkereset: az alkalmazásban állók havi bruttó átlagkeresete a „munkavállalói jövedelmek összesen” és a „bérek és fizetések” nemzeti számla tételek arányával korrigálva (2010-ben 251,672 forint).

A fizetett munkával szemben a háztartási munkát az emberek fiatalabban kezdik (lásd az *1. ábra* baloldali paneljét). A „munkába állás” nem olyan éles határvonalú és a munkaterhelés viszonylag lassan nő az életkorral. A görbe a 30-as korévek elején éri el az első csúcspontját, amikor az emberek sok időt szánnak kisgyermekükre. E korosztályok körülbelül félévnyi keresetnek megfelelő értéket állítanak elő a háztartásban.⁷

Ahogy a gyermekek nőnek, önállóbbá válnak és végül kiköltöznek a háztartásból, az érintett évjáratok egy főre eső háztartási munkájának értéke csökken, s nem is növekszik addig, míg nyugdíjba nem mennek. Az OECD nyers részvételi és népességi adatai alapján készített számítás szerint 2010-ben a munkaerőpiac elhagyásának átlagos életkora valamivel 59 év alatt volt, minimális különbséggel a két nem között.⁸

A munkából való kilépés szintén különbözik a fizetett és a nem fizetett tevékenységek esetén. Magyarországon gyakorlatilag teljes lefedettséget biztosító felosztó-kirovó nyugdíjrendszer működik, amely a fizetett munkából való tényleges nyugdíjba vonulást néhány, 56 és 62 év közötti évjáratra korlátozza (2010-ben). Ezzel szemben a háztartási munka értéke épp a nyugdíjba vonulás után éri el második csúcspontját. Az emberek megnövekedett szabadidejük egy részét háztartási munkára fordítják. A görbe az idős korban végzett, kevésbé produktív munka értékét túlbecsülő, fenti torzító hatás jeleit is magán viselheti.

A piaci munkajövedelem a nyugdíjkorhatár felett gyakorlatilag teljesen eltűnik, de a háztartásban az emberek tulajdonképpen életük végéig dolgoznak. E tekintetben az *1. ábra* baloldali paneljében bemutatott görbe inkább a vadászó-gyűjtögető társadalmakra jellemző korprofilokra hasonlít, semmint a fejlett országok munkajövedelmi görbéjére (lásd Lee és Mason 2011b).

A HÁZTARTÁSI MUNKA FOGYASZTÁSA

Egyes háztartási tevékenységek a háztartás egy adott tagjára irányulnak. Ilyen például a gyermekeknek a házfeladat-írásban nyújtott segítség. A KSH időmérleg-vizsgálat a fogyasztó személyét nem rögzíti, de a tevékenységi kódok jó, bár nem tökéletes indikátorként használhatók a háztartási javak és szolgáltatások

⁷ Mivel a háztartási munka értékére vonatkozó becslésünk tartalmazza az imputált munkáltatói járulékot, kereseten e tanulmányban a 2010. évi havi átlagos teljes munkaköltséget értjük.

⁸ A becslés az OECD népesség és munkaerőpiaci részvételi adatai alapján készült Latulippe-becsléssel (Latulippe, 1996).

fogyasztójának megállapítására. Leginkább a gyermekgondozási tevékenységeket lehet korcsoport (például a 0–3, 4–6 és 7–14 év közöttiek) szerint könnyen hozzárendelni az adott kedvezményezetthez. Ha ugyanazon korosztályhoz egy-nél több gyermek is tartozik, a munka értékét egyenlően osztjuk meg közöttük. Az idősgondozás meghatározása nem ennyire egyértelmű. Az időmérleg-felvétel az idős vagy beteg személy gondozására ugyanazokat a kódokat használja. Mivel nem tudjuk, ki beteg az adott háztartásban, ezeket az értéket az idősekhez rendeljük (60 éves vagy ennél idősebb) abban az esetben, ha vannak idősök a háztartásban; ha viszont nincsenek, akkor a háztartás tagjai egyenlően részesednek belőle.

Más tevékenységek az egész háztartás javát szolgálják. A kitakarított lakás vagy az elkészített étel előnyeit a háztartás minden tagja élvezi. Ahhoz, hogy az ilyen eseteket is kezelni tudjuk, olyan algoritmusra van szükségünk, amely a munka értékét szétosztja közöttük. Az NTTA standard a teljes ekvivalencia feltevését használja, vagyis a háztartási közszolgáltatásokat egyenlően osztja szét a háztartástagok között.

A háztartáson kívülre adott időtranszferek speciális eljárást igényelnek, mivel az időmérleg-vizsgálat csak a munkavégzést rögzíti, de nem jegyzi fel a háztartáson kívüliek javára végzett munka kedvezményezettjeit. Efféle időtranszfert kétféleképpen lehet nyújtani: ha a vizsgált személy a háztartáson kívül végez nem fizetett munkát, vagy ha a munkát ugyan a háztartáson belül végzik, de fogyasztója nem háztartástag. Ezeket a tevékenységeket (az időmérleg szerint az összes háztartási tevékenység 4,6%-a) a háztartáson belüli fogyasztás koreloszlása alapján osztjuk szét a teljes népességben.

Az 1. ábrán a jobboldali panelben tüntetjük fel a nem fizetett háztartási munka fogyasztóinak korprofilját. Látható, hogy a fogyasztás aktív korban viszonylag alacsony, időskorban viszont több mint kétszer akkora, kisgyermekes esetében pedig még több. Úgy tűnik, hogy a háztartási munka vagy háztartási közjavakat állít elő, amelyeket a háztartás valamennyi tagja egyaránt fogyaszt, vagy gyermekeknek és kisebb mértékben időseknek szánt javakat és szolgáltatásokat hoz létre.

IDŐTRANSZFEREK

Az 1. ábra harmadik, alsó paneljén tüntetjük fel a fogyasztott és az elvégzett munka különbségét korévenként. Mint a korábbiakban már jeleztük, a nemzetközi konvenciót követve (nettó) időtranszfernek nevezzük e különbségeket. Az ábra világosan mutatja, hogy a háztartásgazdaságban – legalábbis Magyar-

országon – egyirányú áramlás zajlik a szülőktől a gyermekekhez. A nettó időtranszfer a kisgyermekek esetében kiugróan magas, közülük is a legfiatalabbak kapják a legtöbb időtranszfert, ez aztán a korral csökken. Egy újszülött az első életévben átlagosan a havi kereset 14-szeresének megfelelő erőforrást kap időtranszferként; egy hétéves a 7-szeresét, míg egy 14 éves a háromszorosát. 18 és 62 éves kor között negatív a nettó időtranszfer értéke. Ezek a korosztályok ugyanis a háztartásgazdaság nettó finanszírozói; az ő háztartási termelésük értéke magasan meghaladja azt, amit ebből maguk fogyasztanak. A 63 évesek és a náluk idősebbek ismét, bár csak kismértékben a háztartási szolgáltatások nettó kedvezményezettjei.

FÉRFIAK, NŐK ÉS AZ IDŐTRANSZFEREK

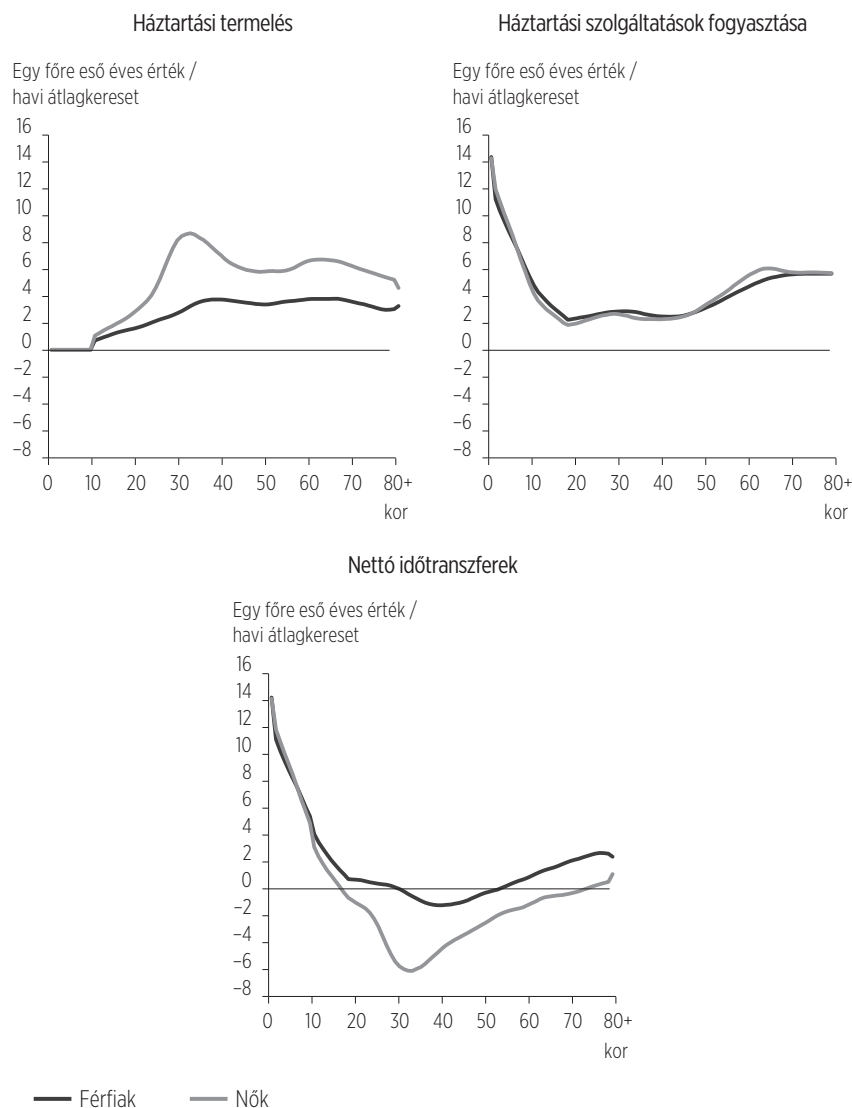
A 2. *ábra* nemi bontásban mutatja az egyes korévekre jellemző termelés, fogyasztás és a nettó időtranszferek átlagos egy főre eső értékeit. A baloldali panel jól illusztrálja, hogy a nők összességében többet dolgoznak a háztartásban, mint a férfiak; de a koréves bontás alapján az is kiderül, hogy a férfiak és a nők közötti különbség eltér a különböző korévekben. A legnagyobb különbség átlagosan a húszas évek végén és a harmincas években levő nők és férfiak között van, amikor a nők a legnagyobb eséllyel vannak otthon kisgyermekekkel. A férfiak és nők közötti termelés különbsége a korral lecsökken, és sokkal kisebb mértékben, de újra megnő a 60-as korévek elején. A nőkre inkább jellemző egy kétmódusú korprofil, mint a férfiakra. A jobboldali panelről leolvasható, hogy a háztartási javak és szolgáltatások fogyasztása nem tér el számottevően a férfiak és a nők között.

A 2. *ábra* harmadik, alsó panelje a nettó időtranszfereket mutatja nemi bontásban. A panelről egyértelműen kiderül, hogy az, amit a fentiekben általában az aktív korúaknak tulajdonítottunk, valójában szinte kizárólag a nőknek köszönhető. Elsősorban az aktív korú nők a háztartásgazdaság nettó finanszírozói. Míg a nők átlagosan majdnem egész életük során, 17 éves kortól 73 éves korig adnak nettó időtranszfereket, addig a férfiakra átlagosan ez csak 30 és 53 éves kor között jellemző. Az 54 éves vagy idősebb férfiak 2010-ben átlagosan 1,3 havi keresetnek megfelelő időtranszfert kaptak. Ez az érték azonban eltörpül a 0–17 éves gyermekek által átlagosan kapott nettó háztartási javak és szolgáltatások mértékétől, amelynek értéke 5,6 havi keresettel ért fel 2010-ben.

2. ábra: Hány havi átlagkeresetnek felel meg az egy főre eső éves háztartási termelés, fogyasztás és nettó időtranszfer nemeként, 2010

Figure 2: Per capita annual household production, consumption and net time transfers by gender in terms of average monthly labour cost, 2010

Forrás: A szerzők számítása a 2010. évi időmérleg-felvétel és bértarifa alapján.

Megjegyzés: Havi átlagkereset: az alkalmazásban állók havi bruttó átlagkeresete a „munkavállalói jövedelmek összesen” és a „bérek és fizetések” nemzeti számla tételek arányával korrigálva (2010-ben 251,672 forint).

ÖSSZEFOGLALÁS

A 2009/2010-es időmérleg adatai alapján először megvizsgáltuk a háztartásban végzett nem fizetett munka koreloszlását nemek szerint. A következő lépésben részben az időmérleg adatokból közvetlenül nyerhető információ alapján, részben pedig egy elosztási szabály szerint megkerestük az e munka révén előállított javak és szolgáltatások fogyasztóit és felrajzoltuk a nemek szerinti fogyasztási korprofilokat is. A feladatok elvégzése során a nemzeti időtranszfer számlák módszertanának nemzetközi standardjait használtuk. Az életkor dimenziójának bevonásával bemutattuk, hogy a háztartásgazdaság nem csak nemek között, hanem életkorok között mozgat transzfereket.

IRODALOM

- Donehower, Gretchen 2011: Incorporating gender and time use into NTA: National Time Transfer Accounts methodology. University of California, Dept. of Demography, Berkeley. Kézirat.
- European Communities 2003: *Household production and consumption: Proposal for a methodology of household satellite accounts*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- Gál, Róbert Iván – Szabó, Endre – Vargha, Lili 2015: The age-profile of invisible transfers: the true size of asymmetry in inter-age reallocations. *Journal of the Economics of Ageing*, 5, 98–104.
- Gál Róbert Iván – Vargha Lili 2015: Generációk közötti erőforrás-átcsoportosítás. In Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré, 2015*. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest, 135–150.
- Gál, Róbert Iván – Vanhuysse, Pieter – Vargha, Lili 2018: Pro-Elderly Welfare States within Child-Oriented Societies. *Journal of European Public Policy*, 25(6), 944–958.
- Latulippe, Dennis 1996: Effective retirement age and the duration of retirement in the industrial countries between 1950 and 1990. *ILO Issues in Social Protection Discussion Papers* 2. ILO, Geneva.
- Lee, Ronald D. 1994a: The formal demography of population aging, transfers, and the economic life cycle. In Martin, Linda G. – Preston, Samuel H. (szerk.): *The demography of aging*. National Academy Press, Washington DC, 8–49.
- Lee, Ronald D. 1994b: Population age structure, intergenerational transfers, and wealth: a new approach, with applications to the US. *Journal of Human Resources*, special issue edited by Paul Gertler, The Family and Intergenerational Relations, 29(4), 1027–63.
- Lee, Ronald D. – Mason, Andrew (szerk.) 2011a: *Population Aging and the Generational Economy: A Global Perspective*. Edward Elgar, Cheltenham UK and Northampton MA.
- Lee, Ronald D. – Mason, Andrew 2011b: Lifecycles, support systems, and generational flows: patterns and change. In Lee, Ronald D. – Mason, Andrew (szerk.): *Population Aging and the Generational Economy: A Global Perspective*. Edward Elgar, Cheltenham UK and Northampton MA, 79–106.
- Sik Endre – Szép Katalin (szerk.) 2003. *A háztartási termelés értéke a mai Magyarországon. A háztartási szatellit számla 2000. évi kísérleti számításai*. KSH, Budapest.
- Szép Katalin – Szőkéné Boros Zsuzsanna (szerk.) 2017: *A háztartási termelés értéke Magyarországon*. KSH, Budapest.
- United Nations 2013: *National Transfer Accounts Manual: Measuring and analysing the generational economy*. New York NY: United Nations.
- Vargha, Lili – Gál, Róbert Iván – Crosby-Nagy, Michelle 2017: Household production and consumption over the lifecycle: National Time Transfer Accounts in 14 European countries. *Demographic Research*, 36(32), 905–944.

INVISIBLE TRANSFERS: WHO ARE THE PRODUCERS OF UNPAID HOUSEHOLD LABOUR AND WHO CONSUMES THEIR PRODUCT?

Based on the 2009/2010 Hungarian Time Use Survey we analyse the distribution of household production as well as the consumption of its products and services by age and gender. To put it simply we give a primary demographic portrayal of the so-called household satellite account, which describes the household economy. Our results confirm the well-documented division of labour between genders, however adding the age dimension we specify this division further. The female age profile is more pronouncedly bimodal than the male profile. The difference between the genders is present in every age group above age 10; it is the largest at the age of having little children. We show that intrafamilial time transfers flow not only among genders, but among age groups as well. Hungarian men between the age of 30 and 53 are net providers of time transfers. An average 54-year-old or older man receives time transfers equivalent to 1.3 months of wages. In contrast, an average child between the age of 0 and 17 gets a value of 5.6 months of wages.

A HÁZTARTÁS- ÉS CSALÁDSZERKEZETI VÁLTOZÁSOK HOSSZÚ TÁVÚ TRENDJEI MAGYARORSZÁGON EURÓPAI KONTEXTUSBAN: TEÓRIÁK, TÉVKÉPZETEK, TÉNYEK

Harcsa István – Monostori Judit

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunk célja az európai családszerkezeti változásokat magyarázó főbb elméletek áttekintése, és azok hazai relevanciájának vizsgálata. Fő tételünk, hogy Európában és az egyes országokban is egyszerre vannak jelen konvergens és divergens folyamatok, amelyek lehetetlenné teszik, hogy egységes európai családmodellről, egy irányba tartó folyamatokról beszéljünk. Szintén szerteágazóak és különböző módon összekapcsolódóak a háztartás- és családszerkezeti változásokat meghatározó makro- és mikrofolyamatok, strukturális, intézményi és értékváltozások. A háztartásszerkezeti változások értelmezésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy – hosszabb távon – a társadalmakban nagyon komoly szerkezeti-változások (kor struktúra, iskolai végzettség szerinti összetétel) történtek, amelyek önmagában befolyásolják az együttélési formákat. Ezeknek a vizsgálata rendkívül fontos, hiszen csak ez adhat választ arra a kérdésre, hogy egy-egy együttélési forma elterjedése annak köszönhető, hogy az a legkülönbözőbb társadalmi rétegekben is jellemzőbbé válik, vagy pedig annak, hogy az a társadalmi csoport, amire az adott együttélési forma jellemző volt, elterjedt a társadalomban.

Tárgyszavak: családszerkezet, háztartásszerkezet, demográfiai elméletek

Harcsa István, Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület
E-mail: istvan.harcsa@yahoo.com

Monostori Judit, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
E-mail: monostori@demografia.hu

BEVEZETÉS

A háztartással és a családdal kapcsolatos kutatásokat a szociológia egyik legdinamikusabban fejlődő területének tekinthetjük, ami azonban nem jelenti azt, hogy kellően árnyalt képünk lenne ezeknek az intézményeknek a működéséről, a háztartás- és családszerkezet makro- és mikroszintű változásairól, továbbá annak társadalmi struktúrába való beágyazottságáról. Európában és az egyes országokban is egyszerre vannak jelen konvergens és divergens folyamatok, amelyek lehetetlenné teszik, hogy egységes európai családmodellről, egy irányba tartó folyamatokról beszéljünk. Szintén szerteágazóak és különböző módon összekapcsolódóak a háztartás- és családszerkezeti változásokat meghatározó makro- és mikrofolyamatok, strukturális, intézményi és értékváltozások.

Az empirikus tapasztalások ellenére a háztartásszerkezeti változásokkal foglalkozó elméletek jelentős része megpróbál egy egységes teoretikus keretet illeszteni az Európában, illetve Európa nagyobb térbeli egységeiben zajló folyamatokra (van de Kaa 1987). Emellett gyakran tapasztalhatjuk azt is, hogy a háztartásszerkezeti változásokat olyan átfogó folyamatokkal, jelenségekkel magyarázzák, amelyek életünk számos más területére is nagy hatást gyakorolnak. Ilyenek például a globalizáció, a modernizáció, vagy éppen az individualizáció (Giddens 1992). Olyan események hatását ragadják ki, mint például a gazdasági válságok, amelyek képesek egy-egy folyamatot megakasztani, bizonyos jelenségeket ellentétes irányba fordítani (Kreyenfeld–Andersson–Pailhé 2012). Más elméletek viszont az együttélési formák pluralizációjában látják az európai minták egységesülését, azaz abban, hogy az európai térség egészében hasonló pluralizációs folyamatok zajlanak le, amelyek következtében az együttélési formák, az egyéni és a családi életpályák rendkívül sokszínűvé válnak (Jensen 2009).

Az is elmondható, hogy nagyon kevés az olyan munka, amely ezeknek az elméleteknek az érvényességét, korlátait európai adatokon teszteli. Ennek részben az az oka, hogy nem – vagy csak nagyon korlátozottan – állnak rendelkezésre összehasonlítható, hosszabb távú trendeket bemutató adatsorok, amelyek az elméletek igazolására alkalmasak lennének. Különösen ritkának számítanak azok a munkák, amelyek egy-egy közép-kelet-európai ország esetében vizsgálják meg az elméletek relevanciáját.

Tanulmányunk ezt a hiányt próbálja pótolni, amikor magyar adatokon, európai kontextusban vizsgálja az utóbbi évtizedekben lezajlott háztartás- és családszerkezeti változásokat, és megpróbálja az elméletek érvényességét ezeknek fényében Magyarországra vonatkoztatni. A család- és háztartás-

szerkezeti változásoknak főbb trendjeivel korábbi munkáinkban is foglalkoztunk már (Harcsa-Monostori 2012, 2014). Ez a tanulmány főként azokra az együttélési formákra koncentrál, amelyekre korábban kevesebb figyelmet fordítottunk, ugyanakkor a háztartásszerkezeti átalakulásokkal foglalkozó elméletekben kulcsfontosságú elemként jelennek meg. Ilyenek az egyszülős családok, a mozaik családok és a többgenerációs együttélési formák. Mindháromnak fontos jellemzője, hogy bennük gyermekek élnek. Ebből következően tanulmányunk tematikája lényegében a gyermeket nevelők együttélési formáinak vizsgálatára szűkül, noha a többgenerációs együttélési formákban nyilvánvalóan érintettek az idősebb generációk is. Kifejezetten az idősek együttélési formáinak vizsgálatával egy korábbi tanulmány foglalkozott (Monostori 2017).

Tanulmányunkban a család és a háztartás fogalmát többször is szinonimaként használjuk, miközben jól tudjuk, hogy a kettő – különösen a statisztikában és a szociológiában – nem ugyanaz. Tulajdonképpen a tanulmány empirikus fejezeteiben legtöbbször a háztartás fogalmával dolgozunk, de az elméletek, amelyeknek az érvényességét vizsgáljuk, a család fogalmát használják, noha bizonyos esetekben csak a párkapcsolatokra, felmenői viszonyra, máskor pedig háztartásra gondolnak. Fontos megjegyezni, hogy ha a többszemélyes háztartásokkal foglalkozunk, akkor a család- és a háztartás fogalma – legalábbis magyar vonatkozásban – az esetek döntő többségében ugyanazt az együttélési formát jelenti, hiszen nagyon alacsony azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol több család él, és elenyésző arányban vannak jelen, az ún. nem családháztartások is.¹ Többszemélyes háztartások esetében pedig a család és a háztartás fogalma csak ebben a két esetben tér el egymástól.

Munkánkban alapvetően a családok/háztartások szerkezetében bekövetkezett változásokat tanulmányozzuk, nem pedig a családok funkciójának megváltozását, a családon belüli viszonyokat. Nem kívánunk állást foglalni abban sem, hogy a család szerepe/jelentősége hogyan változik az európai társadalmakban. Az individualizációt, a fogyasztói társadalom kiteljesedését hangsúlyozó megközelítések inkább a család jelentőségének csökkenését jósolják, míg mások úgy érvelnek, hogy a szülői szerepkör meghosszabodása, az ápolásra szoruló idősek számának növekedése a családok szerepének felértékelődéséhez fog vezetni (Vaskovics 2002).

¹ Nem családháztartásnak azokat a háztartásokat nevezzük, ahol az ott élő személyek nem alkotnak családot. Ilyen például, amikor testvérek élnek együtt, vagy amikor egy nagyszülő él együtt az unokájával, vagy amikor nem rokon személyek, barátok alkotnak egy háztartást.

Noha a nemzetközi összehasonlításokról szóló empirikus irodalomban a családdal kapcsolatos kutatásokat gyakran leszűkítik a termékenység és a párkapcsolatok kérdésére, mi ennél átfogóbb értelemben gondolkodunk az együttélési formákról. Világos ugyan, hogy a termékenység és a párkapcsolatok, ez utóbbiaknak a stabilitása alapvetően határozza meg, hogy milyen család/háztartásstruktúrában élnek az emberek, de az együttélési formákra ezen kívül számos egyéb tényező hat még. Ahogyan Vaskovics László (2002) is fogalmaz, ezek a családfejlődés „demográfiai keretfeltételei”. Ugyanakkor makro és mikro szinten jó néhány jelenség hat még a család- és háztartásszerkezeti formák alakulására.

Tanulmányunkban a család/háztartás fogalmának statisztikai megközelítését használjuk. Értelmezésünkben mindkettő együtt élő közösséget jelent, a család definíciójához pedig hozzátartozik, hogy vagy párkapcsolatra, vagy pedig szülő-gyermek viszonyra épül. Ugyanakkor szeretnénk felhívni a figyelmet ezen megközelítés korlátaira. A családszerkezeti átalakulásokkal foglalkozó elméleti megközelítések és empirikus kutatások többsége (így a mi kutatásaink is) nem, vagy csak periferikusan érinti azt a problémát, hogy a család és a háztartás határai az elmúlt évtizedekben számos vonatkozásban feloldódni látszanak. Empirikus igazolás hiányában persze ez az állítás csak hipotézis marad, de kétségtelen tény, hogy ezeknek mélyreható vizsgálata nélkül nehezen érthető meg a család szerkezetében és funkcióiban bekövetkezett változások többsége. Empirikus kutatásainkban gyakran tapasztaljuk például azt, hogy a külföldön hosszabb-rövidebb ideig munkát vállaló családtagok besorolása komoly problémát okoz. Számos olyan diák is van, akik a tanulás éve alatt önállósodnak abban az értelemben, hogy külön költöznek a szüleiktől, de minden más vonatkozásban szervesen kapcsolódnak a szülői házhoz. Sokan élnek látogató partnerkapcsolatban, egy részük otthonaikat váltogatva él hol az egyik, hol a másik háztartásban. Európa több országában is preferált és Magyarországon is terjed az a gyakorlat, hogy a válás után a gyerekek nem egyik vagy másik szülőnél kerülnek elhelyezésre, hanem ún. „osztott felügyelet” alá kerülnek. A gyermekek ugyanannyi időt töltenek mindkét szülőnél, a két szülő között heti rendszerességgel vándorolnak. Újabb gyakorlat, hogy a gyermekek maradnak mindig ugyanabban a lakásban, és a szülők váltják egymást náluk heti rendszerességgel. Több kutatás is igazolja, hogy ha nincs is „osztott felügyelet” a válás után, akkor is nagyon szoros kapcsolat maradhat fenn a különélő szülő és a gyermek között, sőt feltételezhetjük, hogy az utóbbi években a gyermekeiktől távol élő apák szorosabb kapcsolatban maradnak a gyermekeikkel, mint a korábbi évtizedekben. Ezekben az esetekben tehát a párkapcsolat ugyan felbomlik, de

a szülői funkciók megmaradnak. A háztartás definiálásának korlátját jelenti az is, hogy a nagyon idős rászoruló körében elterjedt gyakorlat, hogy a nyári hónapokban az idősek a saját otthonukban élnek, télire viszont a gyermekeikhez költöznek, akik az év ezen szakaszában gondjukat viselik. Sorolhatnánk még a példákat, de ezek is jól mutatják a kérdések sokaságát, amiket napjaink jelenségei felvetnek, és amelyek, úgy véljük, képlékenyebbé teszik a család és a háztartás határait, mint korábban.

A család és a háztartás definíciójával kapcsolatos kérdések más vonatkozásokban is felmerülnek. Az időbeli összehasonlításoknak ezek is korlátjait jelentik. A 20. század előtti statisztikák például sok esetben nem a közös háztartást alkotókra vonatkoztak, hanem az egy lakásban lakókra. A háztartáshoz tartozó szolgák, cselédek, napszámosok nem minden esetben alkottak egy háztartást a családokkal. Ezek, ha nem is alapvetően, de némiképpen befolyásolják a hosszú idősoros összehasonlítás lehetőségeit.

A következő fontos elem, amire szeretnénk felhívni a figyelmet, az a társadalmi réteghelyzet és a családi együttélési formák, családi életpályák alakulása közötti kapcsolat. Eddigi kutatásaink arra világítanak rá, hogy nemcsak Európa különböző országaiban, hanem még egy országon belül is nagyon különböző együttélési mintákat, családi életpályákat figyelhetünk meg. Saját kutatásaink is adnak erre példát, amikor korábbi elemzéseinkben azt találtuk, hogy az elmúlt évtizedekben Magyarországon a kétgyermekes családmódel úgy kezd visszaszorulni, hogy a magasabban kvalifikált szülők körében az egygyermekes családok aránya növekszik, míg az alacsonyabban kvalifikáltak körében a három és több gyermeket nevelők aránya gyarapodik. Másrészt bizonyos jelenségek vonatkozásában azt figyelhettük meg, hogy míg egyik országban a magasán kvalifikáltak, addig egy másik országban éppen az alacsonyan képzettek körében terjedt el ez a jelenség. Az élettársi kapcsolatok és a házasságon kívüli gyermekvállalás például a nyugat- és észak-európai országokban a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező nőknél, míg a közép-kelet-európai országokban az alacsonyan kvalifikáltak körében nőtt (Sobotka 2008). Az együttélési formák alakváltozásainak vizsgálatakor nem lehet tehát eltekinteni attól, hogy a családok egy olyan gazdasági és társadalmi közegben élnek, amely többek között a család szerkezetére és működésére is hatást gyakorolnak. Továbbá a makro vagy környezeti hatások mellett számos mikroszintű elem (beleértve a kulturális tényezőket, attitűdöket stb.) is meghatározó lehet.

Összefoglalva tehát, tanulmányunk első felében áttekintjük az európai családszerkezeti változásokat magyarázó elméleteket és azok kritikáit. A tanulmány második felében megpróbáljuk operacionalizálni az elméletekben

leírt jelenségeket, majd a magyar adatok bemutatásával megvizsgáljuk az elméletek hazai érvényességét. Ahol lehetőség van rá, ott a hazai adatokat nemzetközi kontextusban tárgyaljuk. Tanulmányunk utolsó részében összefoglaljuk kutatásunk eredményeit és rámutatunk azokra a hiátusokra, amelyek meghatározók számunkra munkánk folytatása szempontjából.

A CSALÁDSZERKEZETI VÁLTOZÁSOKKAL FOGLALKOZÓ ELMÉLETEK

Az európai családok szerkezetváltozásaival foglalkozó elméletek igen hosszú múltra tekintenek vissza. Természetesen nem vállalkozhatunk mindezek módszeres ismertetésére, de két példa erejéig mégiscsak visszanyúlunk a múlt egy régebbi időszakához, mivel érzékeltetni szeretnénk, hogy már igen régóta megfigyelhető, hogy míg egyes kutatók az európai minták egységesülését látják dominánsnak, addig mások a különbségek meglétére, illetve azok újratermelődésére helyezik a hangsúlyt. A nemzetközi szinten is elismert demográfus John Hajnal (1965) például az 1900-ra vonatkozó demográfiai adatok alapján egy Trieszt – Szentpétervár vonallal választotta ketté Európát. Tézise szerint a nyugatra eső területeken a kései házasság és az egyszerű családos háztartási rendszer volt a jellemző, míg a keleti részen a korai házasság és az összetett családos háztartási rendszer.

Peter Laslett (1983) és Faragó Tamás (2001) empirikus adatokra támaszkodó kutatásai viszont ezt a tételt nem erősítették meg. Faragó (2001: 47) azt írja, hogy „...a családokkal és háztartásokkal kapcsolatos jelenségek és típusok adataink szerint nem választhatók szét egyetlen egyszerű választóvonallal (vö. Hajnal 1965), regionalitásuk sokkal inkább tarka szöttekhez, mint elvágólagos területi különbségekhez hasonlítható.”

Szintén a divergens folyamatokra helyezi a hangsúlyt Reher (1998), aki úgy véli, hogy a 20. század végének család/háztartásszerkezeti mintáit alapvetően a nyugat- és észak-európai, a másik oldalon pedig a dél-európai országok közötti eltérő történelmi gyökerek határozzák meg. Reher szerint a családi struktúrák kialakulásának egyik legfontosabb momentuma, hogy hogyan történik a fiatalok leválása a szülői házról, hogyan alapítanak új családot. Ebben pedig nagyon erősek a történelmi különbségek a dél-európai országok és Európa többi része között. A mediterrán Európában a szülőktől való elköltözés sokkal inkább összekötődik a házasságkötéssel és a stabil munkavállalással, mint másutt. A 19. század második felének adatai szerint Európa nyugati és északi

felében nagyon magas volt azoknak a fiataloknak az aránya, akik szüleiktől távol, szolgaként dolgoztak. Észak-Európában 2–4-szer annyian dolgoztak szolgaként, mint a mediterrán térségben: az északi országokban a 15–24 éves népesség 30–55%-a, míg Dél-Európában csupán 5–20%-a. Reher számításai szerint az északi és nyugati országokban a fiatalok 50–80%-a töltött el néhány évet ebben a státuszban, mielőtt megházasodott, önálló családot alapított, míg a mediterrán országokban csak 15–30%. Ez tulajdonképpen erősen megalapozta azt a későbbi mintát, hogy a dél-európai országokban sokkal később válnak le a szüleikről a fiatalok, mint másutt. Reher szerint tulajdonképpen a Hajnalvonal is ezzel hozható összefüggésbe, hiszen az életformák ezen különbségei meghatározzák a termékenységi minták különbözőségeit is. Ezek a történeti gyökerek meghatározók ma is, nevezetesen, hogy délen (és hozzá kell tennünk, hogy a volt közép-kelet-európai országokban is) a szülői család, mint védőháló, sokkal erőteljesebben funkcionál, mint Európa más régióiban.

A családi védőháló különbözőségei a többgenerációs együttélési formák elterjedtségét is erősen meghatározzák, hiszen ahol a védőháló a fiatalokat óvja, ott az idősekről való gondoskodás is erőteljesebben jelenik meg a család funkciói között. Reher (1998) ezzel magyarázza azt is, hogy a mediterrán országokban sokkal elterjedtebb az, hogy három generáció él egy háztartásban. Az 1990 körüli népszámlálások adatai alapján például Spanyolországban a 60 éves és idősebb népesség 44%-a élt együtt a gyermekeivel, míg az északi országokban ez alig volt több mint 10%.

Az utóbbi néhány évtized családszerkezeti változásaival foglalkozó teóriák szintén e kettősség jegyében taglalják az európai folyamatokat, bizonyos szerzők az európai családformák egységesülését (ld. Vaskovics 2002), mások a divergens folyamatokat hangsúlyozva (ld. Kuijsten 1996, Micheli 2004, Fokkema–Liefbroer 2008, Spéder 2010, Schneider 2010, Mulder–Schwanitz 2015).

Az európai családformák egységesülésének tétele mögött meghúzódó egyik magyarázat Gary Becker (1981) tételéhez kapcsolódik, miszerint a mai Európában a férfiak és a nők munkaerőpiaci kompetenciái közelednek egymáshoz, egyre több nő van jelen a munkaerőpiacon, a háztartáson belüli munkamegosztás átalakul, így az anyaság költségei növekednek. Mindezek következményeként a házasságok száma csökkenni fog, a párok kevesebb gyermeket vállalnak és a párkapcsolatok instabilabbá válnak. A nyugat-európai és az észak-európai régió országaiban ezt az elméletet számos empirikus kutatás is alátámasztotta, a kelet-európai országokra igazából sohasem volt kiterjeszthető ez a teória. A kelet-európai országokban ugyanis a rendszerváltásig a nők – az anyasági ellátáson töltött időn kívül – döntő többségükben foglalkoztatottak voltak.

A nők foglalkoztatottsági szintje az 1990-es évek második felében és a 2000-es években nemhogy növekedett volna, hanem csökkent. A később megfigyelt női foglalkoztatottság növekedése is alapvetően a nyugdíjkorhatár drasztikus emelkedéséből adódott, és nem a fiatalabb korosztályok magasabb munkaerőpiaci aktivitásából. A kelet európai régióban megfigyelhető termékenység-csökkenés tehát semmiképpen nem volt magyarázható a nők munkába állásával, legfeljebb azzal, hogy a nők számára is egyre fontosabb tényezővé vált a karrierépítés, valamint körükben is jelentősen növekedett a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya.

A másik nagy elméleti alap a második demográfiai elmélet tétele, ami alapvetően az értékek megváltozását állítja a középpontjába (van de Kaa 2001). Ez az elmélet a nyugat- és észak-európai régióban, az 1960-as évek végén kezdődő jelenségekre próbált egységes leírást adni. Ennek lényege, hogy a posztmodern értékek terjedése, az individualizáció jelentősen erodálja a hagyományos családszerkezeti formákat, növeli azoknak a számát, akik tartózkodnak az olyan hosszú távú elköteleződésektől, mint amit a család, a házasság, valamint a gyermekvállalás jelent. Az értékek változására utaló empirikus kutatások azonban nem mutatnak egységes képet. Néhány európai vizsgálat a családdal és a gyermekvállalással kapcsolatos értékek stabilitását mutatja, míg mások jelentős változásokra utalnak. Az európai értékutatások egyik ága arra mutat rá, hogy a szülővé válás és a gyermekvállalás napjainkban is a leguniverzálisabb értékek körébe tartoznak. A tudatos gyermektelenség pedig ma is a marginalitások világában található (Fokkema–Esveldt 2008). Annak ellenére, hogy a párkapcsolatok napjainkban törekenyebbek, mint korábban, a tartós párkapcsolat, a családalapítás még ma is a fiatalok fontos céljai közé tartozik. Ezzel párhuzamosan ismertek azok a kutatási eredmények is, miszerint egyre csökken azoknak az aránya, akik a gyermekvállalást az élet legfőbb céljának, a boldogság legfőbb forrásának tekintik. A gyermekvállalás egyre inkább tudatos döntés kérdése.

Megint mások a strukturális átalakulások, a gazdasági bizonytalanságok magyarázó erejét hangsúlyozzák. A történeti demográfiai megközelítésekben ez egy meghatározó irány, a mai demográfiai és szociológiai szakirodalomban ez az elmélet különösen a dél-európai és a közép-kelet-európai régió országaiban lezajlott családszerkezeti változásokra próbál magyarázatként szolgálni, ahol az 1980-es évek végén, az 1990-es évek elején végbement rendszerváltások komoly hatással voltak számos demográfiai eseményre (UNECE 2000, Sobotka 2003). Persze azt is látni kell, hogy ezek alapvetően a családszerkezeti változásoknak csak bizonyos szegmenseire, még inkább a családszerkezeti átalakulásokat meghatározó demográfiai magatartásokra utalnak, így például

a termékenységre, a párkapcsolati formákban bekövetkezett változásokra, a fiatalok családalapításának időzítésére stb. És ahogyan említettük is, nem minden térségben mutathatók ki egyértelmű hatások, makro szinten legalábbis biztosan nem (Sobotka et al. 2011).

A 'multiopcionális társadalom' elmélete (Gross 1994) ugyan nem tekinthető családszociológiai elméletnek, de számos eleme konkrét elképzeléseket fogalmaz meg a családszerkezeti változások vonatkozásában. Az elmélet lényege, hogy a modern társadalmakban az egyének által választható opciók száma megnövekedett, amelynek következtében a családi együttélési formák pluralizációjának korszakáról beszélhetünk. Ilyen opciók, hogy párkapcsolatban élünk vagy egyedül, hogy a párunkkal összeházasodunk vagy sem, vagy vállalunk-e gyermeket vagy sem. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy ezeknek az életformáknak/együttélési mintáknak nem a megjelenése új, hanem a legitimációja. Ahogyan Vaskovics (2002) írja, például a korai iparosodás korában és az azt megelőző időszakban is voltak olyanok, akik partner nélkül éltek. A házassági tilalmak korában az érintettek aránya magasabb volt, mint napjainkban. Az élettársi kapcsolatok sem új keletűek, csak nem voltak annyira elterjedtek, mint a mai társadalmakban, bár ez alól is kivételt képezett néhány régió a korabeli Európában. Az iparosodás kezdetekor szintén gyakori volt, hogy a párok nem éltek együtt, hiszen a mezőgazdasági termelésről az ipari termelésre való áttérés azt is jelentette, hogy a munkahely és a lakóhely elvált egymástól. A legitimált opciók számának megszorodása ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lenne egy domináns modell arra vonatkozóan, hogy a mai Európa emberei hogyan, milyen családszerkezeti formákban élik életüket. Így például a nukleáris család még mindig a legelterjedtebb együttélési forma, még mindig a legtöbbet gyermeket vállalnak életük során, még ha ezt az életpálya későbbi szakaszán is teszik. Ebből a szerző azt a következtetést vonja le, hogy „Ha az európai társadalmak utóbbi három-négy évtizedes fejlődését a családtípusok fejlődésének tényleges alakulása tekintetében összefoglaljuk, akkor elmondhatjuk, hogy azt egy sor változás jellemzi, ugyanakkor azonban nagyfokú kontinuitás is tapasztalható. Egy alaposabb vizsgálat során ezeknek a kontinuitásoknak ugyanakkora jelentőséget kell tulajdonítani, mint a végbement változásoknak (Vaskovics 2002: 360).

A második demográfiai elmélet átdolgozása és koncepcionalizálása során született az ún. RWA-model ('Ready', 'Willing' és 'Ability' szavak rövidítése) (Lesthaeghe-Vanderhoeft 2001). Sobotka (2008) ezt a modellt használta fel arra, hogy a második demográfiai elmélet közép-kelet-európai érvényességét vizsgálja. A modell lényege, hogy a második demográfiai elmélet tételeinek

megvalósulása egy adott térségben attól függ, hogy a fentebb említett három területen bizonyos előfeltételek teljesüljenek. A 'felkészültség' (readiness) azt jelenti, hogy egy adott népesség gazdasági, társadalmi és pszichológiai értelemben készen áll-e arra, hogy egy új magatartásformát befogadjon. A 'hajlandóság' (willingness) arra utal, hogy kulturális és etikai szempontból elfogadható-e az adott népesség számára egy új demográfiai viselkedés, együttélési forma stb. A harmadik pedig a 'képesség' (ability), ami azt jelenti, hogy megvannak-e a jogi és technikai feltételei annak, hogy egy új jelenség elterjedjen.

A közép-kelet-európai, vagyis a volt szocialista országok mindezek vonatkozásában eléggé eltérő pályát futottak be, mint Európa többi része. Tulajdonképpen a rendszerváltás előtti időszakban mindhárom területen egyszerre voltak jelen a második demográfiai átmenet elméletében megfogalmazott jelenségek befogadását elősegítő tényezők, és azok is, amelyek ezeknek a mintáknak a befogadását késleltették, vagy az adott országokat egészen más utakra térítették.

A 'felkészültség' szempontjából elmondható, hogy a II. világháború utáni időszakban, a közép-kelet-európai országokban a gyermekes családokat segítő társadalmi juttatásoknak széles köre alakult ki, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a nők társukra való ráutaltsága csökkent. Ez, de még inkább a nők férfiaknál is magasabb iskolázottsága, valamint a szinte teljes foglalkoztatásuk gyakorlatilag megteremtette annak lehetőségét, hogy a nők függetlenebbé váljanak, még akkor is, ha kisgyermeket neveltek. Másik oldalról viszont a volt szocialista országokban államilag erőteljesen ösztönözték a házasságkötést azzal, hogy a gyermeket vállaló fiataloknak jelentős segítséget adtak az első önálló lakáshoz jutásban, ami nyilvánvalóan kedvezett a házasságok együttélések tartós fennmaradásának. A háztartási munkamegosztás tradicionális jellege is a nők függetlenné válásának akadályaként jelent meg. Miközben a volt szocialista országokban a nők döntő többsége a munkaerőpiac aktív tagja volt, a háztartási munkák elvégzése is a mindennapi feladataik közé tartozott.

A 'hajlandóság' vonatkozásában szintén egymásnak ellenfeszülő erők hatottak. Miközben állami szinten gyakorlati és ideológiai aspektusokból is támogatták a házasságokat, az erőteljes vallásellenesség számos vonatkozásban erodálta a házasságok értékét. A fogyasztói társadalom attitűdjei ebbe a régióba is beáramlottak, ami az individualizmus különböző aspektusait erősítette, és ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy miközben családi értékeknek, a gyermekvállalásnak, a házasságnak nagyon magas értéke volt, ezzel

párhuzamosan a párkapcsolatok felbomlása, a válás, az egyszülős lét is egyre elfogadottabbá vált.

A 'képeség' oldaláról is többféle hatás együttes jelenlétéről beszélhetünk. A válásra vonatkozó törvények például eléggé megengedőek voltak, ugyanakkor a tudatos gyermekvállalásnak komoly akadálya volt, hogy a modern fogamzásgátló eszközök kevésbé voltak elterjedtek.

Mindezen kettősség után a közép-kelet-európai országokban lezajlott rendszerváltások tovább bontották a hagyományos, családorientált értékeket, tehát nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a nyugat-európai minták a közép-kelet-európai térségbe is begyűrűzzenek.

Az utóbbi évek család elméletei közül kiemelhetjük Esping-Andersen és Billari (2015) munkáját, amelyben mind a Becker-i, mind a második demográfiai elméletből következő tételeket bírálják, pontosabban amellett érvelnek, hogy az utóbbi évek empirikus kutatásai már nem támasztják alá a fentebb bemutatott elméletek érvényességét, hiszen a 20. század második felében számos korábbi trend megfordult. Ez leginkább a fertilitás tekintetében mutatható ki, de a szerzők szerint a válások és a házasságkötések vonatkozásában is vannak jelei a korábbi trend megfordulásának. Szintén a fentebb említett elméletek érvényességét vitatják azok az empirikus kutatások, amelyek az iskolai végzettség és a gyermekvállalási kedv, illetve az iskolai végzettség és a párkapcsolatok stabilitása közötti összefüggéseket vizsgálják. Ahogyan Esping-Andersen és Billari idézi, Európa számos országában tapasztalható, egy korábbiaktól eltérő jelenség, nevezetesen, hogy a magasabb iskolai végzettségű nők termékenysége növekszik, és a párkapcsolatok stabilitása is a magasan kvalifikált nők körében nagyobb (Lyngstad 2004, Chan-Halpin 2008, Bernardi-Martínez-Pastor 2011, Salvini-Vignoli 2011).

Mindezek alapján Esping-Andersen és Billari (2015) egy új elméletet fogalmaz meg, amelynek lényege, hogy ha a férfi és a női szerepek között új egyensúly alakul ki, amely az egalitalizmuson, a családi életben és a munkaerőpiacon vállalt szerepek egyenlőbb megosztásán alapul, akkor az egyének családalapítási kedve visszatér, amely mind a gyermekvállalásban, mind pedig kapcsolatok tartósságában megnyilvánul majd. Ennek az elméletnek az alapjai tulajdonképpen már évek óta jelen vannak a társadalompolitikával, szociológiával foglalkozó szakirodalomban, ahol azt hangsúlyozzák, hogy azokban az országokban növekedett a termékenység, ahol a társadalompolitika különböző szegmensei a munka és a családi élet összehangolásában tudtak sikereket elérni (Thevenon 2009).

MAGYAR CSALÁDSZERKEZETI VÁLTOZÁSOK AZ ELMÉLETEK ÉS AZ EURÓPAI/AMERIKAI MINTÁK TÜKRÉBEN

Mielőtt a gyermeket nevelő magyar háztartásokban végbement szerkezeti változásokat bemutatjuk, röviden ki kell térnünk arra a kérdésre is, hogy kiket tekintünk gyermeknek, hogyan határozzuk meg a gyermekes családok körét. Ez korántsem pusztán egy operacionalizálási kérdés, ugyanis a gyermeki életpálya az elmúlt évtizedekben rendkívül meghosszabbodott, amit mindenképpen figyelembe kell venni, ha hosszabb idősorokat hasonlítunk össze. Saját számításainkon alapuló elemzéseinkben általában a 24 éves kort tekintettük a gyermekkor felső határának. Más esetekben viszont nem tudtuk ezt következetesen alkalmazni. A népszámlálások például követik azt a nemzetközi ajánlást, miszerint életkoruktól függetlenül mindenkit gyermeknek tekintenek a háztartásban, akik még nem kötöttek házasságot és szüleikkel egy háztartásban élnek.

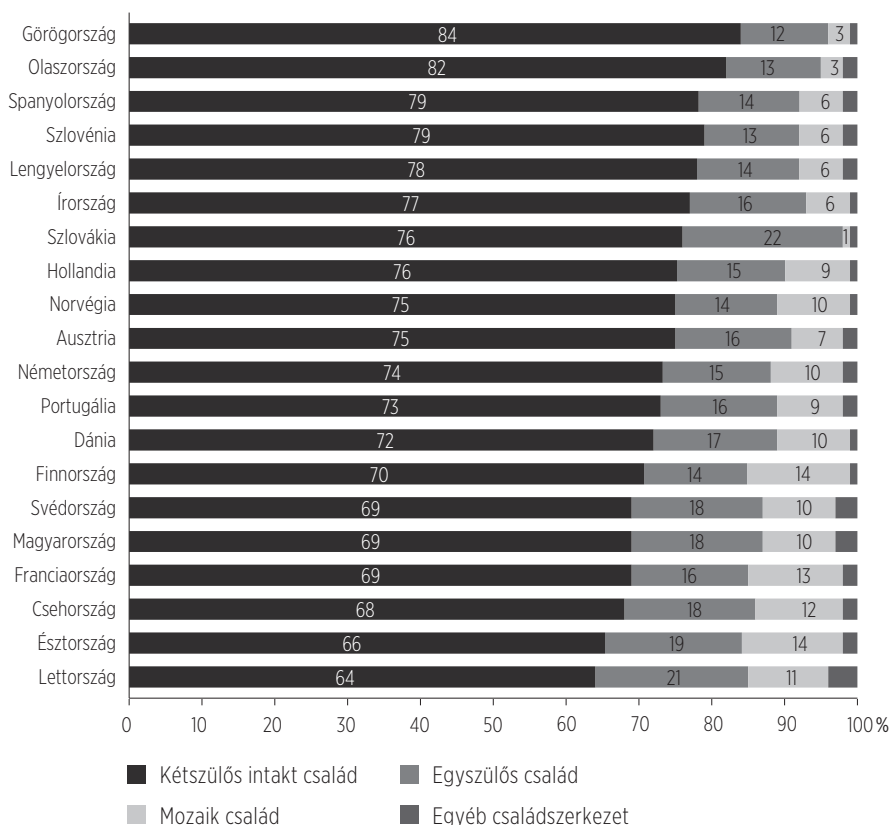
A GYERMEKES HÁZTARTÁSOK/CSALÁDOK SOKSZÍNŰSÉGE

Mindezek után vizsgáljuk meg, hogy a fontosabb elméleteknek mely tételei igazolhatóak az empirikus adatok alapján, melyeket kell elvetnünk, és melyek azok, amelyek a rendelkezésre álló adatok alapján nem, vagy csak korlátozottan vizsgálhatók.

A családtípusok pluralizációját megfogalmazó elméletek fontos alaptétele, hogy Európában egyre nagyobb arányban vannak jelen azok a családtípusok, amelyek eltérnek a nukleáris családtól, ezen belül is attól, ahol a vér szerinti szülők élnek együtt gyermekükkel/gyermekeikkel. Ez alapvetően annak köszönhető, hogy a párkapcsolatok sokkal törekenyebbek, mint korábban. Számos tanulmányban olvashatjuk, hogy Európa országaiban növekszik az egyszülős és a mozaik családok aránya, valójában azonban kevés olyan empirikus munkát ismerünk, amely ezt a tételt hosszú távú idősorok alapján igazolta volna. Ennek oka a módszertanilag harmonizált, hosszú időre visszatekintő adatsorok hiánya. Különösen problematikus a mozaik családokra vonatkozó, de nagyon nehézkes az egyszülős családok arányainak hosszú távú változását bemutató statisztikák összegyűjtése is.

1. ábra: 11–15 év közötti gyermekek megoszlása családtípusok szerint, 2013–2014
 The distribution of children aged 11–15 by family type, 2013–2014

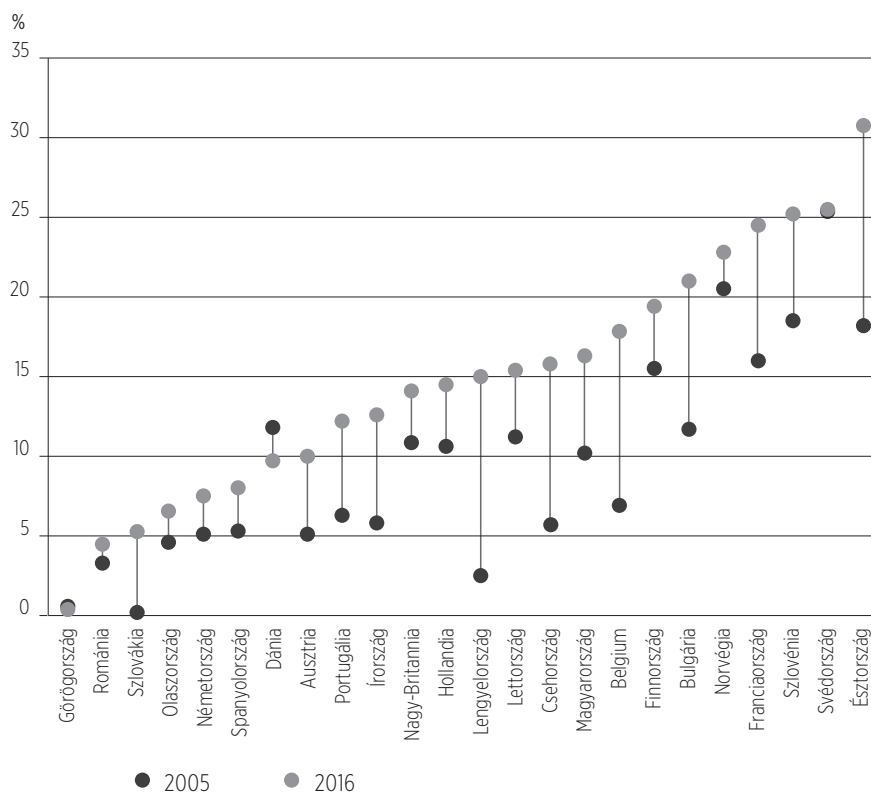

Forrás: Health Behaviour in School-Aged Children (HBSC) 2013–2014. OECD-adatközlés.

A nemzeti statisztikai hivatalok honlapjain találunk erre vonatkozó adatokat, de ezek különböző időtávokra vonatkoznak, és különböző módszertant alkalmaznak. Ha idősoros adatok nem is állnak rendelkezésünkre, a nemzetközi szervezetek és több tanulmány is közöl számításokat arra vonatkozóan, hogy a gyermekeknek mekkora aránya él intakt családban, illetve egyszülős és mozaik családban (1. ábra). Ez utóbbi alatt azokat a családokat értjük, ahol legalább egy olyan gyermek él, akinek a családban élő egyik szülő nem vérszerinti szülője. A HBSC (Health Behaviour in School-Aged Children) 2013–2014-es kutatási eredményei nagyon jelentős európai különbségeket mutatnak. A dél-európai országokban, valamint a katolikus Írországban, Lengyelországban, a gyermekek

kb. 80%-a intakt családban² nevelkedik a vizsgált életkorban. Több észak-európai országban és Franciaországban viszont az intakt családokban nevelkedők aránya nem éri el a 70%-ot. Magyarország azon európai országok sorába tartozik, ahol szintén nagyon alacsony (69%) az intakt családban élő gyermekek aránya. Ez arra utal, hogy Magyarországon az európai átlagnál instabilabbak a kapcsolatok, magas a házasságok és az élettársi kapcsolatok felbomlásának valószínűsége, még azoknál a párok esetében is, ahol kiskorú gyermekek élnek. Ez persze egyáltalán nem előzmény nélküli jelenség, hiszen tudjuk, hogy a válási mutatók Magyarországon már a 20. század elején is meghaladták az európai átlagot, és a későbbiekben is dinamikus növekedést mutattak (Csernák 1997).

2. ábra: Azon (0–17 éves) gyermekek aránya, akiknek a szülei élettársi kapcsolatban élnek, 2005, 2016
The proportion of children aged 0–17 whose parents live in cohabitation, 2005, 2016

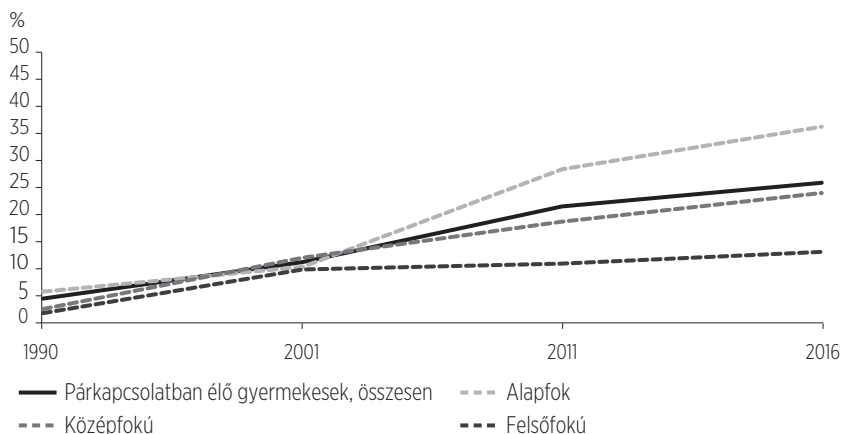
Forrás: OECD.

² Intakt családnak nevezzük azokat a családokat, ahol a gyermeket/gyermeket két vér szerinti szülő neveli.

Szintén a pluralizációs tézis keretében fogalmazódik meg, hogy a gyermeket nevelő szülők körében egyre elterjedtebbé és elfogadottabbá vált az élettársi kapcsolat. Az élettársi kapcsolatban élő szülők arányának mérésére már sokkal gazdagabb, összehasonlítható adatbázisokkal rendelkezünk, amelyek egyértelműen mutatják, hogy az élettársi kapcsolatok szinte minden európai országban növekedést mutatnak, és ez a folyamat az elmúlt időszakban is folytatódott (2. ábra). Ugyanakkor ezek térhódítása még mindig nagy térbeli különbségeket mutat, aminek alapvetően az a magyarázata, hogy a közép-kelet-európai térségben az élettársi kapcsolatok csak az 1990 utáni időszakban kezdtek tömeges jelenséggé válni. 1990-ig sem a népszámlálásokban, sem pedig egyéb adatfelvételekben nem is mérték az élettársi kapcsolatban élők számát. Azt is ki kell emelni, hogy a nyugat-európai országokban is viszonylag nagyok a különbségek a tekintetben, hogy mikortól kezdtek elterjedni az élettársi kapcsolatok, és persze abban is vannak különbségek, hogy milyen jelentéssel bírnak ezek az együttélési formák. Mekkora azoknak az aránya, amelyek a 'házasság előszobájaként' funkcionáltak, és mekkora azoké, amelyek hosszabb távú együttélési formának ígérkeznek (ld. ezekről a kérdésekről: Heuveline–Timberlake 2004, Hiekel 2014). Kérdéses az is, hogy mennyiben térnek el az élettársi kapcsolatok a házasságoktól a termékenység szempontjából.

3. ábra: Élettársi kapcsolatban élők aránya a párkapcsolatban élő szülők körében, a szülő iskolai végzettsége szerint, 1990–2016

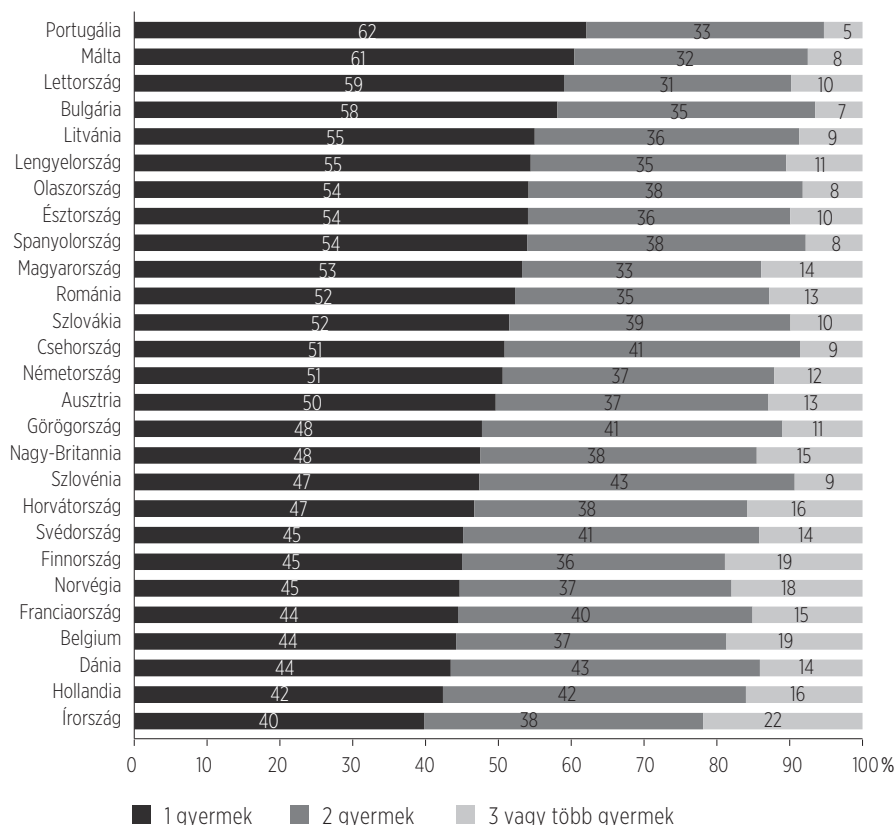
The proportion of partnered parents living in cohabitation by the parents' educational attainment, 1990–2016

Forrás: KSH 1990, 2001, 2011-es népszámlálások teljes körű adatai és a KSH 2016-os Mikrocenzus alapján a szerzők saját számításai.

Megjegyzés: Az alapfokú iskolai végzettségűek körébe azokat soroltuk, akik nem szereztek érettségit, azaz legfeljebb szakmunkásvégző/szakiskolai végzettséggel rendelkeznek.

4. ábra: Gyermekes háztartások megoszlása a gyermekek száma szerint, 2016
 The distribution of households with children by the number of children, 2016

Forrás: EUROSTAT EU-SILC-adatok.

Megjegyzés: Az EU-SILC adatfelvételekben a gyermeket a következőképpen definiálták: minden 18 év alatti háztartás tag, továbbá azok a 18–24 év közötti személyek, akik legalább az egyik szülőjükkel együtt élnek és inaktívak

Ahogy a közép-kelet-európai országok többségében, úgy Magyarországon is a rendszerváltás után következő két évtizedben nőtt jelentősebb mértékben az élettársi kapcsolatban élők aránya. Ezek szerint a 18 éves vagy fiatalabb gyermeket nevelő, párkapcsolatban élő szülők körében az élettársi kapcsolatban élő szülők aránya – 1990 és 2016 között – 5%-ról 26%-ra nőtt. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy a különböző társadalmi rétegekben jelentősen eltérő történetek rajzolódni ki. Az 1990-es években ugyan a különböző iskolai végzettségű csoportok körében hasonló mértékben növekedett az élettársi kapcsolatban élők aránya, 2000 után azonban erőteljes különbségek figyelhetők meg. Miközben a diplomások körében alig volt növekedés, a középfokú végzettségűek körében,

de még inkább az alapfokú végzettségűeknél erőteljesen emelkedett az élettársi kapcsolatban élő szülők aránya (3. ábra).

A gyermekes családok gyermekszám szerint is differenciáltak, és Európa országai e tekintetben is nagy különbségeket mutatnak (4. ábra), ráadásul még az utóbbi évtizedek vonatkozásában sem állapíthatók meg egyértelmű trendek. Számos európai kutatás rámutatott arra, hogy az alacsony termékenységi szint mögött nagyon jelentős eltérések vannak a tekintetben, hogy ez a 'keves számú gyermek' hogyan oszlik meg a családok között. Néhány országban nagyon erőteljes polarizáció figyelhető meg, vagyis viszonylag magas a gyermektelenek és a három vagy több gyermeket nevelők aránya is. Míg másutt az alacsony termékenység nem jár együtt azzal, hogy nagyon sokan gyermektelenek maradnának, hanem sokkal inkább arról van szó, hogy egyre többen vállalnak csak egy gyermeket.

A gyermekes családok gyermekszámának változását tekintve Magyarországon egészen biztosan nem lehet egyértelmű trendeket felvázolni. A rendszerváltás után ugyan nőtt az egygyermekes családok aránya, de a 2010-es évek adatai még mindig nem érik el az 1970. évi értéket, amikor a legmagasabb volt. A kétgyermekesek aránya 1980-ban és 1990-ben volt a legnagyobb, a többi népszámlálási évben nagyon hasonló arányokat látunk, valamivel 30% fölötti értékeket. A 3 vagy annál több gyermeket nevelők aránya pedig nagyon kis emelkedést mutat a vizsgált évek időszaka alapján (1. tábla).

1. táblázat: A 15 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő családok megoszlása a gyermekek száma szerint, %
The distribution of families with children aged 15 or less according to the number of children, %

Gyermekszám	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2016
1	51,8	59,2	51,3	53,3	56,0	58,0	57,0
2	31,9	31,2	39,9	38,5	33,6	31,4	32,2
3 vagy annál több	16,3	9,6	8,8	8,2	10,4	10,6	10,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Népszámlálási kötetek.

E vonatkozásban is fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a gyermeket nevelők körében a gyermekszám a szülők iskolai végzettsége szerint különbözőképpen alakult 1990 óta. 1990 és 2011 között például a középfokú végzettségűek körében sokkal dinamikusabban növekedett az egygyermekesek aránya, mint az iskolai

hierarchia alján és tetején elhelyezkedőknél. A 3 vagy annál több gyermeket nevelők aránya viszont éppen ez utóbbi két csoportban növekedett jelentősebben, míg a középfokúaknál alig változott. A kétgyermekes családmodell pedig az alapfokúak és a középfokúak esetében esett vissza nagyon jelentősen. 2011 és 2016 között az előbbieken felvázoltaktól eltérő folyamatok zajlottak le. Az egygyermekes családok arányának növekedése mind a középfokú, mind pedig a felsőfokú végzettségű szülők körében megállt. Ezzel párhuzamosan a diplomás szülők körében növekedett a 2 és 3 gyermekes családokban élők aránya.

Az alábbiakban olyan együttélési formákat emelünk ki, amelyekről eddig kevesebb információ állt rendelkezésünkre, vagy amelyekről úgy gondoljuk, velük kapcsolatban több vonatkozásban is téves képek élnek a köztudatban, de gyakran még szakmai körökben is. Tanulmányunk következő részébe megvizsgáljuk az egyszülős, a mozaik családokban, a három- vagy többgenerációs háztartásokban élők arányának változását.

EGYSZÜLŐS CSALÁDOK

Az egyszülős családok kialakulásának alapvetően három útja van: a gyermek születése utáni válás, az özvegyülés és azok az esetek, amikor az anya tudatosan vagy kényszerből 'egyedül vállalja' a gyermeket. Ez utóbbi esetben a párkapcsolat már a gyermek megszületése előtt felbomlott vagy létre sem jött. A korábban bemutatott elméletek többsége úgy érvel, hogy az utóbbi évtizedekben az egyszülős családok aránya folyamatosan nő, ami mögött a párkapcsolatok törékenyebbé válása, a válások számának emelkedése áll. Noha ez számos országra érvényes megállapítás, a hosszú távú európai adatok azt is mutatják, hogy a közép-kelet-európai országok többségében, így Magyarországon is a válási mutatók már a 20. század elején is magasabbak voltak, mint a nyugat-európai átlag, és az 1970-es évekig sokkal dinamikusabb volt a növekedés üteme is (Csernák 1997). Mindezt a kutatók a kollektivizálás, az iparosítás és az urbanizáció rendkívül erőszakos léptékével, a páratlan méretű társadalmi mobilitással, a magas női foglalkoztatottsággal és az egyház szerepének perifériára szorításával magyarázták. Emellett Magyarországon szerepet játszott a válással kapcsolatos jogi szabályozás liberális jellege is, amely számos vonatkozásban sokkal megengedőbb volt, mint a nyugat-európai szabályozás (Tomka 2000). A nyugat-európai országok többségében tulajdonképpen csak a 20. század utolsó harmadában növekedtek a magyarországinál dinamikusabban a válási mutatók.

A témánk szempontjából nemcsak az fontos, hogy hogyan alakult a válások aránya Európában, hanem hogy miként változott azoknak a válásoknak az aránya, amelyekben kiskorú gyermekek is élnek. A II. világháború és a rendszerváltás közötti időszakban Magyarországon e vonatkozásban is nagyon komoly változások történtek. Míg 1945-ben a felbomló házasságok felében éltek kiskorú gyermekek, addig 1990-re ez a mutató 70%-ra emelkedett (KSH Demográfiai évkönyvek). Ez egyébként a legmagasabb érték, amióta válásra vonatkozóan statisztikák rendelkezésre állnak. A 2000-es években az ilyen típusú válások aránya 60% körül, a 2010-es években pedig 50 és 60% között mozgott. 2016-ban a felbomló házasságok 55%-ában volt kiskorú gyermek is. Ezek az adatok persze egyre kevesebbet árulnak el azokról a kisgyermekes családokról, ahol felbomlik a szülők párkapcsolata, hiszen folyamatosan növekszik azoknak a párkapcsolatoknak az aránya, ahol az együttélés formája nem házasság, hanem élettársi kapcsolat.

A válás mellett az egyszülős családdá válás másik útja az özvegyülés. Feltételezhetjük, hogy régebben ennek sokkal nagyobb jelentősége volt, hiszen a középkorúak – elsősorban a férfiak – halandósági mutatói kedvezőtlenebbek voltak, mint napjainkban. Ugyanakkor erre vonatkozóan nincsenek hosszú idősoros adataink, az 1990 utáni adatokkal pedig az a probléma, hogy nem tudhatjuk, hogy az özvegy családi állapot mennyire fejezi ki azoknak az arányát, akik azért lettek egyszülősök, mert meghalt az élettársuk. Az élettársi kapcsolatban társ nélkül maradtak családi állapota ugyanis nem hordozza ezt az információt. A népszámlálásokból pedig nem tudjuk megállapítani, hogy a megszűnt párkapcsolat felbomlásának mi az oka.

Az egyszülős családok kialakulásának harmadik útja, amikor az anya már a gyermek megszületésekor sem él párkapcsolatban. Idetartoznak azok a családok, ahol az anya kényszerből vagy önként, de egyedül vállalja a gyermeke megszületését és felnevelését. Arányukról nagyon keveset tudunk, különösen kevés a megbízható adatforrás abban a vonatkozásban, hogy ez időben hogyan alakult. Az egyik becslési lehetőség, hogy megvizsgáljuk azoknak a születéseknek az arányát, ahol az anya a szülés után kitöltendő nyilvántartási lapon nem nyilatkozik az apa személyéről. Feltételezhetjük, hogy ezek azok az esetek, ahol a szülők közvetlenül a gyermek születése után nem fognak együtt élni, sőt az apával való kapcsolat gyenge szálon nyugszik majd, vagy a szülők egyáltalán nem tartják a kapcsolatot egymással a későbbiekben. Úgy véljük, hogy ez a gyermeküket a szülés pillanatától egyedül nevelő anyák arányára vonatkozóan egy alulbecslés, hiszen feltehetően vannak olyanok is, akik ugyan nyilatkoznak az apa személyéről, de nem együtt nevelik majd a gyermeküket. Az apa személyéről nem nyilatkozó anyák arányát a

Demográfiai évkönyvek 2000-től közlik. 2000-ben az összes élveszületés 14%-a került ebbe a kategóriába. 2010-ben és 2016-ban ez az adat 11%-ot tett ki (KSH Demográfiai évkönyvek). A gyermeküket a szülés után társ nélkül nevelők arányára vonatkozó másik becslés azt a módszert választotta, hogy egy adott népszámlálás adatfelvételi időpontja előtt viszonylag rövid idővel (maximum fél évvel) született gyermekek anyjának párkapcsolati státusát vizsgálta meg az adatfelvétel időpontjában. Más szavakkal a legfeljebb fél éves gyermekek anyjának párkapcsolati státusát vette figyelembe. Az eredmények azt mutatták, hogy 1990-ben, 2001-ben és 2011-ben az újszülött gyermeküket együttélő társ nélkül nevelő anyák aránya 13–15% között mozgott. Növekedés e vonatkozásban nem mutatható ki (Harcza – Monostori 2014).

Az egyszülős családok arányát az is befolyásolja, hogy a gyermekes szülők kapcsolatának felbomlása után milyen eséllyel alakul ki újabb párkapcsolat. E vonatkozásban csak arra vannak adataink, hogy mekkora azoknak az aránya, akik a házasságuk megkötésekor nem az első, hanem a második, harmadik stb. házasságukat kötik, és született-e korábban gyermekük. Azt azonban nem tudjuk, hogy ezekben az esetekben mekkora azoknak az aránya, akik a többedik házasságukba gyermekükkel lépnek (tehát a korábban született gyermekükkel/gyermekükkel egy háztartásban maradnak), és azt sem tudjuk, hogy az élettársi kapcsolatok esetében hogyan alakulnak ezek a mutatók.

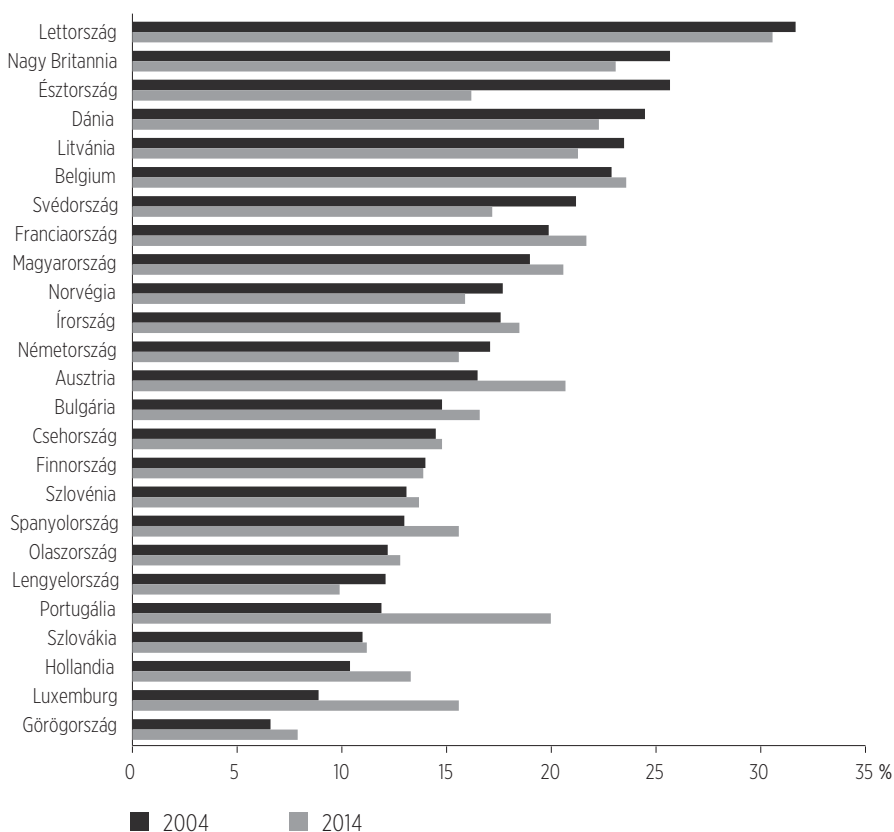
Az egyszülős családok gyakoriságának európai trendjeiről szintén korlátozott ismeretekkel rendelkezünk, de azt több forrás is alátámasztja, hogy az egyszülős családok aránya Magyarországon európai viszonylatban hosszú idő óta nagyon magas. 1960-ban például alig volt olyan európai ország, ahol az egyszülős családok aránya nagyobb lett volna, mint nálunk (Bernardi–Mortelmans 2017). Időben még tovább visszamenve azt is megállapíthatjuk, hogy az egyszülős családok aránya már a 19. században is kiemelkedő volt. Az 1869-es népszámlálás adatait vizsgálva Őri és Pakot megállapítja, hogy az egyszülős családok aránya közel 8%-ot tett ki (Őri – Pakot 2014: 45). Elemzésük rávilágít arra, hogy az egyszülős családok problematikája már a 19. század végén is nagyon jelentős kérdésként jelent meg, csak akkor az egyszülős családdá válás mögött alapvetően a fiatal, középkori generációk magas halandósága állt. Ehhez hozzákapcsolva a 20. század európai viszonylatban magas és növekvő válási trendjeit, azt állapíthatjuk meg, hogy e vonatkozásban Magyarország elég egyedi utat járt be, szemben azokkal az országokkal, ahol az egyszülős családok aránya csak az 1970-es és 1980-as években kezdett komolyabb mértékben növekedni.

A legutóbbi időszakra vonatkozóan sokkal gazdagabb adatforrásokra tudunk támaszkodni, ha a magyar adatokat más európai országok adataival szeretnénk

összehasonlítani, illetve, ha árnyaltabb képet szeretnénk kapni az utóbbi időszakban bekövetkezett változásokról. Az OECD adatközlései azt mutatják, hogy az utóbbi évtizedben számos európai országban növekedett azoknak a kiskorú gyermekeknek az aránya, akiket csak az egyik szülő nevel, de vannak olyan országok is, ahol a mutató értéke csökkent. Ez utóbbira példa több északi ország (pl. Dánia, Norvégia, Svédország, a három Balti állam), Németország, valamint a kelet-európai régióból Lengyelország (5. ábra).

5. ábra: Azon (0–17 éves) gyermekek aránya, akik egyszülős háztartásban élnek, 2004, 2014
The proportion of children aged 0–17 who live in one-parent families, 2004, 2014

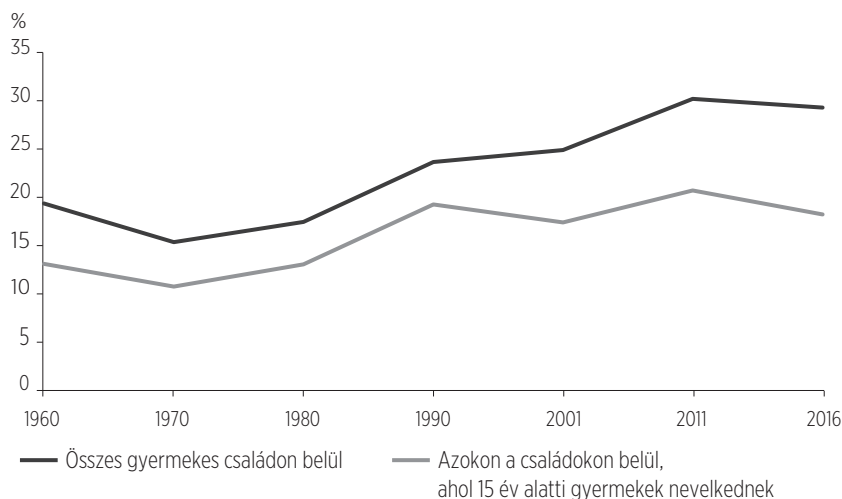
Forrás: OECD.

Ha a magyar adatsorokat próbáljuk értelmezni, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az elmúlt évtizedekben a növekedés különböző dinamikájú szakaszait stagnálások és csökkenések időszakai tarkítják (6. ábra). Az egyszülős családok tömeges elterjedése Magyarországon nem az utóbbi néhány évtized terméke,

csak míg korábban az özvegyülés, napjainkban a válás/a párkapcsolatok felbomlása a fő mozgatórugója az egyszülős családok kialakulásának.

Ha a népszámlásokban alkalmazott módszertant vesszük figyelembe, akkor azt is elmondhatjuk, hogy az egyszülős családok struktúrája jelentős átalakuláson ment keresztül. Az utóbbi 2–3 évtizedben ugyanis dinamikusan növekedett azoknak az aránya, ahol a gyermekek már nem kiskorúak. Más szavakkal úgyis mondhatjuk, hogy az egyszülős családok arányában tapasztalt növekedésben erőteljes szerepet játszott az ún. „mama-hotel” jelenségének terjedése, ami az egyszülős családokat különösen jellemezte. A 15 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő szülők körében 1990 óta nem tapasztalhatunk jelentősebb emelkedést (6. ábra).

6. ábra: Egyszülős családok aránya a gyermekes családok körében, 1960–2016
The proportion of single parent families among families with children, 1960–2016

Forrás: KSH Népszámlálási kötetek, és a 2016-os mikrocenzus, saját számítás.

Az egyszülős családok számának mérésével kapcsolatosan az utóbbi években egy újabb dilemma is felmerült. Megjelent és terjedőben van az a gyakorlat, hogy a szülők párkapcsolatának felbomlása után a gyermekek nem az egyik vagy másik szülőnél kerülnek elhelyezésre, hanem meghatározott időszakot vagy napokat az egyik, míg más napokat a másik szülőnél töltenek. Ahogyan a bevezetőben is utaltunk rá, a statisztikák és az empirikus szociológiai kutatások ezt a jelenséget nem mérik. Nem tudhatjuk, hogy mekkora az arányuk, hogy a statisztikákban melyik szülőnél jelennek meg a gyermekek. Ennek figyelembevétele nélkül hosszú távon valószínűleg nem rendelkezünk majd releváns információkkal

az egyszülős családok elterjedtségéről. További problémát jelent azoknak a családoknak a besorolása is, akiknél az apa rövidebb-hosszabb ideig külföldön tartózkodik. Az egyszülős családokkal foglalkozó szervezetek arról számolnak be, hogy az ilyen családokban élő anyák is gyakran úgy érzik, hogy ők egyszülősök, noha az apák anyagilag támogatják az itthon maradt családot.

MOZAIK CSALÁDOK

Az intakt családok felbomlása után a szülők újabb családot alapíthatnak. Mozaik családoknak azokat a családokat nevezzük, ahol legalább egy olyan gyermek él, akinek csak az egyik ott élő szülő a vér szerinti szülője. Ennek megfelelően vagy csak az anya, vagy csak az apa gyermeke(i) él(nek) a családban, ám az is gyakori, hogy mindketten hoznak gyermeket az új családba. A mozaik családok abban is különbözhetnek egymástól, hogy születnek-e közös gyermekek vagy sem.

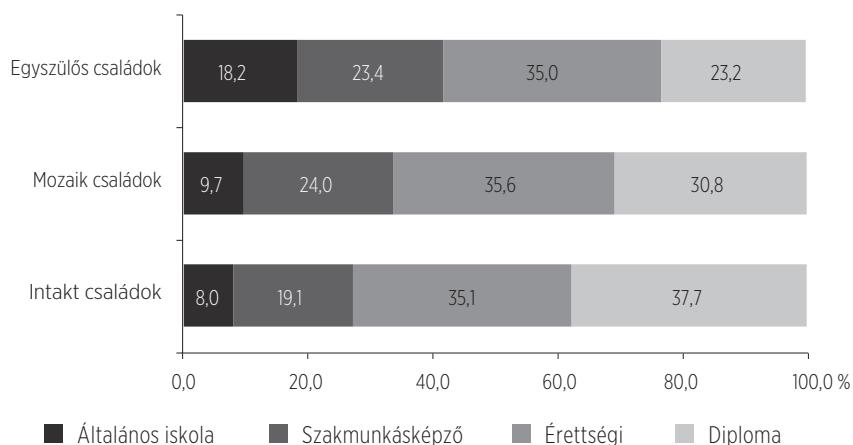
A társadalomstatistikai kutatások – így a népszámlálások – többsége nem vizsgálja, hogy a kétszülős családok hogyan oszlanak meg aszerint, hogy intakt vagy mozaik családok. Éppen ezért európai szinten szinte semmit sem tudunk arról, hogy arányuk miként alakult az elmúlt évtizedekben. Egy-egy kutatás azonban rávilágít arra, hogy e vonatkozásban nagyok az európai országok közötti különbségek. A Fertility and Family Surveys 1990 körüli adatait feldolgozó kutatás arra az eredményre jutott, hogy az 1952 és 1959 között született nők körében, a volt szocialista országokban sokkal magasabb azoknak az aránya, akik második házasságukba már gyermekkel léptek be, mint Európa más részein. Ez alól csak a lengyel nők jelentettek kivételt, ahol nagyon alacsony volt a mutató értéke. Hozzáteve ehhez azt, hogy a katolikus Lengyelországban eleve alacsonyabbak a válási mutatók, így ebben az országban a mozaik családok aránya sokkal kisebb a többi volt szocialista országhoz, de Európa más részeihez is viszonyítva. Jóval az európai átlag alatt van még a mozaik családok aránya a dél-európai országokban, ahol a válások aránya is alacsony (Prskawetz et al. 2003).

A mi számításaink a 2001-es és a 2011-es népszámlálások, valamint a 2016-os Mikrocenzus alapján készültek,³ és összhangban más kutatási eredményekkel (Vörös – Kovács 2013), arra jutottak, hogy a 2000-es években és a 2010-es évek első felében a mozaik családok arányának változása nem mutatott egyirányú trendet. A 24 éves és fiatalabb gyermeket nevelő háztartások körében 2001-ben 11,3, 2011-ben 8,6, 2016-ban pedig 12,5%-ot tett ki a mozaik csalá-

³ A korábbi időszakra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre olyan adatforrások, amelyek alapján ez számolható lenne.

dok aránya. A mozaik családokban a szülők partnerkapcsolata sokkal nagyobb arányban élettársi kapcsolat, mint az intakt családokban. A mozaik családokban élő szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája kedvezőtlenebb, mint az intakt családoké, de kedvezőbb, mint az egyszülős családok iskolai végzettség szerinti összetétele (7. ábra).

7. ábra: A különböző háztartástípusok megoszlása a szülő iskolai végzettsége szerint
The distribution of household types by the parent's educational attainment

Forrás: Mikrocenzus 2016. A szerzők számításai.

Megjegyzés: A párkapcsolatban élő szülők iskolai végzettségénél a magasabb végzettséggel rendelkező szülőt vettük figyelembe.

MULTIGENERÁCIÓS HÁZTARTÁSOK

A családformák átalakulásával foglalkozó elméletek egyik fontos tétele, hogy a multigenerációs háztartások aránya az európai országokban lényegében a 19. század vége óta folyamatosan és gyors ütemben csökken. Zajlik ez egy olyan közegben, ahol az élettartam emelkedésének következtében növekszik az együtt élő, tehát egy időben együtt élő generációk száma, következésképpen a multigenerációs együttélés lehetőségeit a demográfiai folyamatok inkább támogatják, mint gátolják (Bengtson 2001).

A multigenerációs háztartások arányának csökkenését axiómaként fogadjuk el, noha ennek igazolására nagyon kevés empirikus adat áll rendelkezésünkre. Azt biztosan állíthatjuk, hogy a fejlett világ egészére ez a tétel nem igaz, és még

a 20. század második felében is számos európai országban igen jelentős volt azoknak az aránya, akik három- vagy többgenerációs háztartásban éltek együtt. Különösen a dél- és közép-európai országok között találunk erre példákat (8. ábra).

Más oldalról a 19. század végén és a 20. század elején nem is volt olyan magas a multigenerációs háztartások aránya, mint gondolnánk, aminek az a magyarázata, hogy a várható élettartam sokkal rövidebb volt, mint napjainkban, és sok esetben a nagyszülők meg sem érték unokáik megszületését (Burch 1972, Laslett–Wall 1972).

Továbbá a multigenerációs háztartások nemcsak a falusi közösségek paraszti nagycsaládjai voltak, hanem más társadalmi rétegekben is jelen voltak, illetve megjelentek. Ennek következtében a multigenerációs háztartások arányának változása csak részben állítható párhuzamba a paraszti nagycsaládok felbomlásának folyamatával. A II. világháború után például kifejezetten magas volt a multigenerációs háztartások aránya a városokban is, amit elsősorban a lakáshiány idézett elő (Tomka 2000).

Egy amerikai demográfiai jelentés szerint az Egyesült Államokban, 2012-ben a lakosságnak 18,1%-a élt multigenerációs háztartásban, ami éppen kétszer annyi, mint 1980-ban (Pew Research Center 2014). A növekedés magyarázataként a kutatók két fő okot jelöltek meg. Az egyik, hogy az ilyen formában élők pénzt spórolnak meg, tehát alapvetően kényszerből választják ezt az együttélési formát. A másik pedig, hogy sok felnőtt fiatal költözik vissza a szülőjéhez egy korábbi tartós kapcsolata felbomlása után.

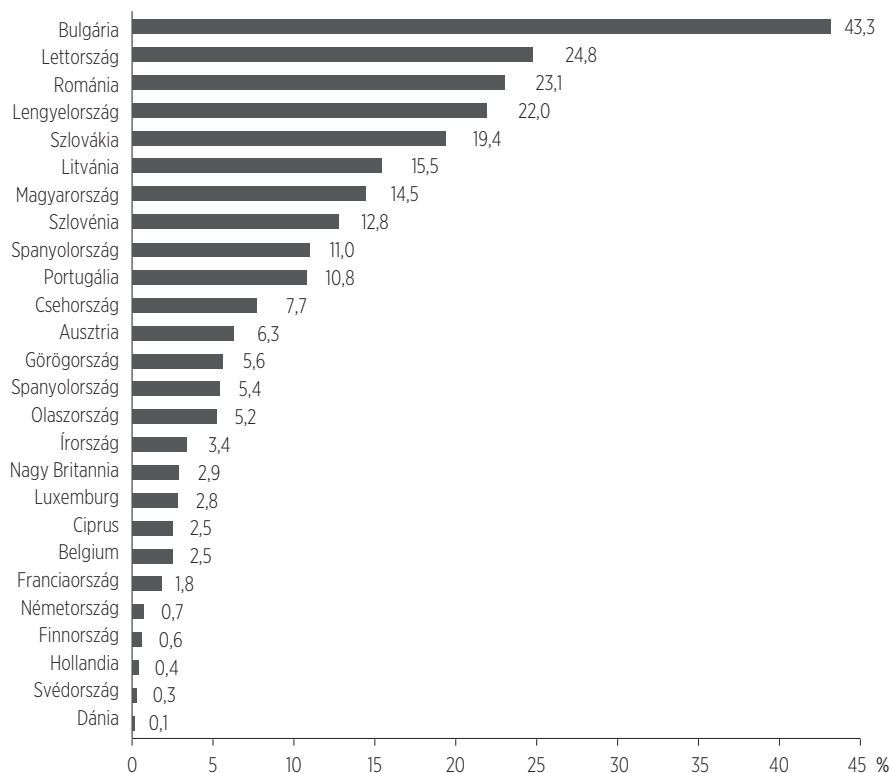
Szintén a multigenerációs háztartások arányának növekedéséről számol be a kanadai statisztikai hivatal, miszerint például 2001-ben a 14 éves és fiatalabb gyermekek 3,3%-a élt együtt nagyszüleivel, 2011-ben pedig már 4,8%-uk. A Statisztikai Hivatal közlése szerint 2001 és 2016 között a három vagy többgenerációs háztartások aránya növekedett a legdinamikusabban (Statistics Canada 2017). A brit statisztikai hivatal pedig 2017-ben azt jelentette, hogy a multigenerációs háztartások száma az Egyesült Királyságban 2007 és 2017 között mintegy 42%-kal emelkedett (Office for National Statistics 2017). Jól szemléltetik az új jelenség súlyát a napilapokban megjelent szalagcímek: 'From empty nest to full house' (Az üres fészektől a teli otthonokig)⁴, 'Return of the extended family home' (Visszatérés a kiterjesztett családokhoz)⁵, 'Multigenerational

⁴ <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2012/jun/08/three-generations-under-one-roof> Letöltés: 2017. december.

⁵ <https://www.telegraph.co.uk/finance/property/buying-selling-moving/10046242/Generation-game-the-return-of-the-extended-family-home.html> Letöltés: 2017. december.

Living is back' (Visszatér a három- vagy többgenerációs együttélési forma)⁶, 'Multigenerational mortgages to become the norm?' (A három- vagy többgenerációs otthonok válnak normává?)⁷.

8. ábra: Három- vagy többgenerációs háztartásban élő (0–17 éves) gyermekek aránya, 2008
The proportion of children (aged 0–17) living in multigenerational household, 2008

Forrás: Iacovou-Skew 2011.

A változások irányától függetlenül,⁸ a multigenerációs háztartások aránya jelentős különbségeket mutat Európa országaiban (8. ábra). Egy 2008-as

⁶ <https://www.newhomesource.com/guide/articles/multigenerational-living-is-back-with-a-new-twist> Letöltés: 2017. december.

⁷ <http://www.financialreporter.co.uk/mortgages/multi-generational-mortgages-to-become-the-norm.html> Letöltés: 2017. december.

⁸ Amire vonatkozóan – ahogyan említettük is – csak nagyon kevés statisztikai adat áll rendelkezésre.

adat szerint Romániában, Lettországbán és Bulgáriában a háztartásoknak több mint 10%-a él multigenerációs háztartásokban, míg ugyanez a mutató az északi országokban az 1%-ot sem éri el, a közép-kelet-európai országokban pedig 1-5% között mozgott. Még plasztikusabbak a különbségek, ha azoknak a gyerekeknek az arányát hasonlítjuk össze, akik háromgenerációs háztartásban élnek. Bulgáriában például a 18 év alatti gyermek 43, Lengyelországban 22, Romániában 23, Szlovákiában pedig 19%-a élt ilyen háztartásban. A másik póluson helyezkednek el az északi országok, ahol az ilyen háztartásban élő gyermekek aránya még az 1%-ot sem érte el (Iacovou–Skew 2011).

A magyar adatok hosszú távú elemzése szintén nem támasztja alá egyértelműen a többgenerációs együttélési formák jelentős visszaesését. Noha az összes háztartáson belül csökken az ilyen együttélési formák aránya, de ez alapvetően azzal magyarázható, hogy a gyermekes családok aránya csökken. A három- vagy többgenerációs háztartások döntő többsége ugyanis ezen az együttélési formán belül található meg. Ha a többgenerációs háztartások arányát azokon a háztartásokon belül nézzük, ahol 24 éves vagy annál fiatalabb gyermekek élnek, akkor 1990 óta jelentősebb visszaesés nem mutatható ki. A népszámlálások éveiben (1990-ben, 2001-ben és 2011-ben és 2016-ban is) 10–12% körül mozgott azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol nagyszülők is éltek (2. táblázat).

2. táblázat: Háromgenerációs együttélések aránya azokban a háztartásokban, ahol 25 év alatti gyermekek/fiatalkok élnek, %

The proportion of three-generational households among households with children aged less than 25, %

Háztartástípus	1990	2001	2011	2016
Összesen	11,5	12,4	11,5	9,2
Háztartásokban, ahol a középső generáció párkapcsolatban él	10,8	11,3	10,4	7,9
Háztartásokban, ahol a középső generáció gyermekét egyedül nevelő szülő	14,0	16,9	14,9	13,9

Forrás: KSH 1990-es, 2001-es, 2011-es népszámlálások és a KSH 2016-os mikrocenzus alapján a szerzők saját számítása.

Továbbá Magyarországon is megfigyelhető, hogy a többgenerációs együttélési formák alapvetően az alacsonyabb társadalmi státusúakra jellemző (3. táblázat). 2011-ben, a gyermekes háztartások körében, az alapfokú végzettségű szülők körében 14, a középfokúaknál 12, a felsőfokú végzettségűek esetében pedig mindössze 8%-ot tett ki a többgenerációs háztartások

aránya. Más országokhoz hasonlóan ez is arra utal, hogy a kedvezőtlen anyagi-egzisztenciális helyzet számottevő mértékben megnöveli a nagyszülőkkel való együttélés esélyét.

3. táblázat: Háromgenerációs együttélések aránya azokban a háztartásokban, ahol 25 év alatti gyermekek/fiatalok élnek a szülő iskolai végzettsége szerint, 2011, %

The proportion of three-generational households among households with children aged less than 25 by the parents' educational attainment, 2011, %

Háztartástípus	Alapfok	Középfok	Felsőfok
Összesen	13,8	12,1	7,5
Háztartásokban, ahol a középső generáció párkapcsolatban él	8,7	8,5	5,6
Háztartásokban, ahol a középső generáció gyermekét egyedül nevelő szülő	5,1	3,6	1,9

Forrás: KSH 1990-es, 2001-es, 2011-es népszámlálások és a KSH 2016-os mikrocenzus alapján a szerzők saját számítása.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány a család- és háztartásszerkezeti változásokkal kapcsolatos fontosabb elméletek érvényességét vizsgálja a hazai folyamatok áttekintésével, európai kitekintésben. Írásunkban igyekeztünk minél több ponton bevonni a rendelkezésre álló empirikus adatokat, hiszen megfelelő empirikus háttér nélkül ezeknek az elméleteknek az érvényességét nem tudjuk igazolni. Nyilvánvalóan mind az időben, mind pedig a térben való kiterjesztésnek komoly korlátjai vannak, de úgy véljük, hogy mindezeket is figyelembe véve az empirikus adatok sok bizonyítékkal szolgáltak abban a vonatkozásban, hogy mely elmélet(ek) lehetnek relevánsak, ha a család- és háztartásszerkezeti változások főbb folyamatait, benne a hazai sajátosságokat szeretnénk megérteni.

Empirikus elemzéseink azt támasztották alá, hogy nemcsak hogy nincs egységes európai út, hogy nincs egységes közép-kelet-európai minta, hanem még a magyar társadalom különböző rétegeiben is nagyon eltérő család- és háztartásszerkezeti változásokat figyelhetünk meg a vizsgált időszakokban. Konvergenciáról és divergenciáról pedig nem beszélhetünk anélkül, hogy ne határoznánk meg, hogy térben és időben egészen pontosan mire is vonatkoztatjuk a tételeinket. Azt sem állíthatjuk minden vonatkozásban, hogy egyirányú 'fejlődések' zajlanak. Bizonyos együttélési minták újra és újra visszatérnek, kiter-

jednek, majd ismét visszahúzódnak a társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban. Tulajdonképpen hosszú távon nézve két olyan jelenség van, ami viszonylag egységesen terjedőben van Európa legtöbb országában és Magyarországon belül is a legtöbb társadalmi rétegben: az egyik az egyszemélyes háztartások, a másik pedig a párkapcsolatokon belül az élettársi kapcsolatok terjedése. Utóbbi esetben ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az élettársi kapcsolatok jelentése komoly változásokon megy keresztül, és több vonatkozásban is bizonyíthatóan hasonlatossá válik a házasságokhoz. Egyrészt az élettársi kapcsolatok jelentős részét egyre inkább fiatalok kötik, egyre inkább hosszú távú elköteleződésként, másrészt az élettársi kapcsolatok és a házasságok termékenysége időben nézve jelentősen közeledik egymáshoz. Másként megfogalmazva ez azt is jelenti, hogy egyre inkább elmondható, hogy a párkapcsolatok formai különbözősége nem vagy kevésbé fed tényleges tartalmi különbségeket is. Ezzel megkérdőjeleződik a pluralizációs elmélet egyik fontos tétele, miszerint a párkapcsolatok sokszínűvé válásának egyik fontos bizonyítéka az élettársi kapcsolatok terjedése.

A tanulmányban ismertetett modern elméletek többsége nem veszi figyelembe azokat a társadalomtörténeti gyökereket, amelyek meghatározzák egy-egy ország és azon belül a különböző társadalmi rétegek együttélési mintáinak alakulását. A különböző térségek házassági mintái, a három- és többgenerációs együttélési formák gyökerei, a gyermekvállalás körülményeinek különbözőségei és természetesen mindaz a társadalmi, gazdasági, intézményi környezet, ami körülveszi a családokat/háztartásokat, hozzájárulnak ahhoz, hogy az együttélési formák időben hogyan változnak.

A háztartásszerkezeti változások értelmezésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy – hosszabb távon – a társadalmakban nagyon komoly szerkezeti változások (kor struktúra, iskolai végzettség szerinti összetétel) történtek, amelyek önmagában befolyásolják az együttélési formákat. Ezeknek a vizsgálata rendkívül fontos, hiszen csak ez adhat választ arra a kérdésre, hogy egy-egy együttélési forma elterjedése annak köszönhető, hogy az a legkülönbözőbb társadalmi rétegekben is jellemzőbbé válik, vagy pedig annak, hogy az a társadalmi csoport, amire az adott együttélési forma jellemző volt, elterjedt a társadalomban. Példaként említhetjük, hogy miközben a II. világháború után a nyugat-európai országokban baby-boom zajlik, addig Magyarországon erőteljesen csökken a termékenység, ami azzal magyarázható, hogy „gyorsan és szinte teljesen eltűnt a mezőgazdasági cselédek és napszámosok rétege, amely a korábbi évtizedekben kitűnt termékenységével, s mintegy ellensúlyozta a többi réteg már akkor is viszonylag alacsony fertilitását” (Andorka 1987: 285). Tulajdonképpen hasonló megállapítást lehet tenni a gyermekes családok arányának utóbbi évtizedekben

tapasztalható csökkenésével, a gyermekszám szerinti átstrukturálódással kapcsolatban is. Az alapfokú végzettséggel rendelkezők körében ugyanis az utóbbi évtizedekben nem csökkent, hanem növekedett az átlagos gyermekszám a gyermekes családok körében. Ugyanakkor az alapfokú végzettségűek egyre kevesebben vannak, így az ő magasabb termékenységük kevésbé kompenzálja a magasabb végzettségűek alacsony termékenységét, mint korábban.

Számos elmélet alaptétele az is, hogy a 20. század második felében, különösen az 1960-as évektől a párkapcsolatok egyre bomlékonyabbá váltak, aminek következtében erőteljesebb növekedésnek indult az egyszülős és a mozaik családok aránya. Közelebbről nézve ugyanakkor nagyon jelentősek az országok közötti különbségek, és mivel az egyszülős és a mozaik családok aránya nem csak a válási mutatók alakulásától függ, e vonatkozásban sem beszélhetünk egy irányba mutató változásokról. Az egyszülős családok kialakulását a korábbi évszázadokban jelentősebb mértékben befolyásolta a középkorú házások halandósági mutatója, mint a válási arányszámok. Fentebb már utaltunk rá, hogy az 1869-es népszámlálás adataira támaszkodva Őri Péter és Pakot Levente 8%-ra tette az egyszülős háztartások arányát (Őri – Pakot 2014: 45). Az összes háztartást tekintve a 2016-os mikrocenzus adatai szerint ennek a mutatónak az értéke 10,1% volt. Összességében ez biztosan nem mondható egy jelentős növekedésnek. Más a helyzet persze, ha az egyszülős családok arányának változását a gyermekes családok körében vizsgáljuk. Ebben a körben, hosszabb távon már jelentősebb változások láthatók, de a növekedés itt sem minden szakaszban a jellemző trend. Azt, hogy az egyszülős családok aránya bizonyos időszakokban még csökkent is, nemzetközi kutatások is alátámasztották.

Tanulmányunk végén ahhoz a kiindulóponthoz térünk vissza, amelyet a legrelevánsabbnak érzünk a hazai és az európai tendenciák vonatkozásában is. Eszerint a családokkal és háztartásokkal kapcsolatos jelenségek és típusok olyannyira sokszínűek, hogy mintázatuk sokkal inkább „tarka szőtteshez” hasonlítható, mint egy egységesülő európai mintához.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 1987: *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat, Budapest.
- Becker, Gary S. 1981: *A Treatise on the Family*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bengtson, Vern L. 2001: Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds. *Journal of marriage and family*, 63(1), (February 2001), 1-16.
- Bernardi, Fabrizio – Martínez-Pastor, Juan-Ignacio 2011: Divorce risk factors and their variations over time in Spain. *Demographic Research*, 24(31), 771-800.
- Bernardi, Laura – Mortelmans, Dimitri 2017: Changing Lone Parents, Changing Life Courses. In Bernardi, Laura – Mortelmans, Dimitri (eds): *Lone Parenthood in the Life Course*. Springer, 1-28.
- Burch, Thomas K. 1972: Some demographic determinants of average household size: An analytical approach. In Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.): *Household and Family in Past Time*. University Printing House, Cambridge, 91-102.
- Chan, Tak Wing – Halpin, Brendan 2008: *The instability of divorce risk factors in the UK*. <http://users.ox.ac.uk/~sfos0006/papers/change8.pdf> Letöltés: 2018. február 7.
- Csernák Józsefné 1997: Házasság és válás Magyarországon. In Kovasics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (1896-1995)*. Budapest, 341-362.
- Esping-Andersen, Gøsta – Billari, Francesco C. 2015: Re-theorizing Family Demographics. *Population and Development Review*, 41(1), 1-31.
- Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal tézisére. *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001*, KSH NKI, Budapest, 19-63.
- Fokkema, Tineke – Liefbroer, Aart C. 2008: Trends in living arrangements in Europe: Convergence or divergence? *Demographic Research*, 19(36), 1351-1418. DOI: 10.4054/DemRes.2008.19.36.
- Giddens, Anthony 1992: *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford University Press, Stanford.
- Gross, Peter 1994: *Die Multioptionsgesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Hajnal, John 1965: European marriage patterns in perspective. In Glass, David V. – Everseley, David E. C. (eds.): *Population in history. Essays in historical demography*. Arnold, London, 101-143.
- Harcza István – Monostori Judit 2012: Családi struktúrák az életciklusban. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2012*. TÁRKI, Budapest, 65-92.
- Harcza István – Monostori Judit 2014: Demográfiai folyamatok és a családformák pluralizációja Magyarországon. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. TÁRKI, Budapest, 83-109.
- Heuveline, Patrick – Timberlake, Jeffrey M. 2004: The Role of Cohabitation in Family Formation: The United States in Comparative Perspective. *Journal of marriage and family*, 66(5), 1214-1230. DOI:10.1111/j.0022-2445.2004.00088.x.
- Hiekel, Nicole 2014: *The different meanings of cohabitation across Europe: How cohabiters view their unions and differ in their plans and behaviors*. Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Iacovou, Maria – Skew, Alexandra 2011: More than 10% of households in Romania, Latvia and Bulgaria were three-generation in 2008. *Statistics in Focus*, 52/2011. Eurostat.

- Jensen, An-Magritt 2009: Pluralization of Family Forms. In Qvortrup, Jens - Corsaro, William A. - Honig, Michael-Sebastian (eds): *The Palgrave Handbook of Childhood Studies*. Palgrave Macmillan, London, 140-155.
- van de Kaa, Dirk J. 1987: Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1), 1-59.
- van de Kaa, Dirk J. 2001: Postmodern fertility preferences: From changing value orientation to new behavior. *Population and Development Review*, 27(Suppl.), 290-331.
- Kreyenfeld, Maria – Andersson, Gunnar – Pailhé, Ariane 2012: Economic uncertainty and family dynamics in Europe: Introduction. *Demographic Research*, 27(28), 835-852. DOI: 10.4054/DemRes.2012.27.28.
- Kuijsten, Anton C. 1996: Changing family patterns in Europe: A case of divergence? *European Journal of Population*, 12(2), 115-143.
- Laslett, Peter – Wall, Richard 1972 (eds.): *Household and Family in Past Time*. University Printing House, Cambridge.
- Lesthaeghe, Ron – Vanderhoeft, Camille 2001: Ready, willing and able: a conceptualization of transitions to new behavioral forms. In Casterline, John B. (ed.): *Diffusion processes and fertility transitions. Selected perspective*. National Academy Press, Washington, D.C., 240-264.
- Lyngstad, Torkild H. 2004: The impact of parent's and spouses' education on divorce rates in Norway. *Demographic Research*, 10(5), 121-142.
- Micheli, Giuseppe A. 2004: On the verge of familistic interpretation. Familism, moods and other alchemies. In Dalla Zuanna, Gianpiero – Micheli, Giuseppe A. (eds.): *Strong family and low fertility: A paradox? European Studies of population*. Vol. 14. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 127-160.
- Monostori Judit 2017: Stabilitás és változás az idősek háztartásszerkezetében. *Demográfia*, 60(1), 1105-137.
- Mulder, Clara H.-Schwanitz, Katrin 2015: Living Arrangements of Young Adults in Europe. *Comparative Population Studies*, 40(4), 367-398.
- Office for National Statistics 2017: *Families and Households: 2017*. <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/birthsdeathsandmarriages/families/bulletins/familiesandhouseholds/2017#multi-family-households-have-grown-the-fastest-but-which-household-type-is-the-most-common-in-the-uk> Letöltés: 2017. december.
- Őri, Péter – Pakot, Levente 2014: Residence Patterns in Nineteenth-century Hungary: Evidence from the Hungarian MOSAIC Sample. *Working Papers on Population, Family and Welfare*, 20. Hungarian Demographic Research Institute.
- Prskawetz, Alexia – Vikat, Andres – Philipov, Dimiter – Engelhardt, Henriette 2003: Pathways to Stepfamily Formation in Europe: Results from the FFS. *Demographic Research*, 8(5), 107-150. DOI: 10.4054/DemRes.2003.8.5.
- Pew Research Center 2014: *In Post-recession Era, Young Adults Drive Continuing Rise in Multi-Generational Living*. <http://www.pewsocialtrends.org/2014/07/17/in-post-recession-era-young-adults-drive-continuing-rise-in-multi-generational-living/> Letöltés: 2018. február 7.
- Reher, David Sven 1998: Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts. *Population and Development Review*, 24(2), 203-234.

- Salvini, Silvana – Vignoli, Daniele 2011: Things change: Women's and men's marital disruption dynamics in Italy during a time of social transformation, 1970-2003. *Demographic Research*, 24(5), 145-174.
- Schneider, Norbert F. 2010: On the diversity of families in Europe. In Kapella, Olaf – Rille-Pfeiffer, Christiane – Rupp, Marina – Schneider, Norbert F. (eds.): *Family Diversity: Collection of the 3rd European Congress of Family Science*. Barbara Budrich Publishers, 35-48.
- Sobotka, Tomáš 2003: Re-emerging diversity: Rapid fertility changes in Central and Eastern Europe after the collapse of the communist regimes. *Population (english edition)*, 58(4-5), 451-486. DOI: 10.2307/3246652.
- Sobotka, Tomáš 2008: Overview chapter 6: The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19(8), 171-224.
- Sobotka, Tomáš – Skirbekk, Vegard – Philipov, Dimitar 2011: Economic recession and fertility in the developed world. *Population and Development Review*, 37(2), 267-306.
- Spéder, Zsolt 2010: Family changes in the new EU members states. In Kapella, Olaf – Rille-Pfeiffer, Christiane – Rupp, Marina – Schneider, Norbert F. (eds.): *Family Diversity: Collection of the 3rd European Congress of Family Science*. Barbara Budrich Publishers, 343-370.
- Statistics Canada 2017: *Families, households and marital status: Key results*. <https://www150.statcan.gc.ca/n1/daily-quotidien/170802/dq170802a-eng.htm>. Letöltés: 2018. június 18.
- Thevenon, Olivier 2009: *Does fertility respond to work and family reconciliation policies in France?* HAL. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/hal-00424832/document> Letöltés: 2018. február 7.
- Tomka Béla 2000: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában*. Osiris, Budapest.
- UNECE 2000: Fertility Decline in the Transition Economies, 1989-1998: Political, Economic and Social Factors. *Economic Survey of Europe*, 2000/1, United Nations Economic Commission for Europe, New York / Geneva, 181-194.
- Vaskovics László 2002: A család fejlődése Európában. *Educatio*, 2002/3, 349-365.
- Vörös Csabáné – Kovács Marcell 2013: A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statisztikai Szemle*, 91(12), 1213-1227.

LONG TERM TRENDS IN CHANGES OF HOUSEHOLD AND FAMILY STRUCTURE IN HUNGARY IN A EUROPEAN CONTEXT: THEORIES, DELUSIONS, FACTS

ABSTRACT

The aim of our paper is to review the major theories on changes of family structure in European societies and to test their validity for the Hungarian case. Our main thesis is that both convergent and divergent processes are observable in most countries and it is impossible to find a uniform European family model. The macro and micro processes, as well as the structural, institutional and value changes are also diversified. It is also important that in most societies very significant structural changes took place, for instance changes in the age and educational structure of the society, which influence household structure in itself. The paper investigates changes in family arrangements from different aspects and in different life stages. The empirical part of the study uses several international databases and long term data from the Hungarian census.

KÖZLEMÉNY

Lengyelország, Csehország és Szlovákia családtámogatási rendszereinek összehasonlítása

Farkas Tamás

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunkban Lengyelország, Csehország és Szlovákia családtámogatási rendszereit vetjük össze. Megvizsgáljuk a három ország pénzbeli ellátási formáit (fizetett és fizetetlen anyasági, szülői szabadságok, családi pótlékok és családi adókedvezmények), valamint a bölcsődei és az óvodai rendszereket. Mivel a jelenlegi családtámogatási modellek értelmezhetetlenek az intézményrendszerek történeti háttere nélkül, elemzésünkben ismertetjük a rendszerváltás utáni családpolitikai vitákat, és bemutatjuk hogyan politizálódott át a szakterület az elmúlt szűk harminc évben. Mindegyik országra jellemző, hogy az 1990-es években a családtámogatási rendszerek súlyos válságokat éltek át, amely oka és eredője is volt az egykori szocialista országokat sújtó demográfiai és szociális kríziseknek. Mindhárom országról elmondható, hogy a támogatási rendszerek finomhangolása általában alárendelődött az éppen aktuális politikai kurzus ideológiai szempontjainak, viszont ezek a mintázatok nem voltak mindig konzekvensek.

Tárgyszavak: családpolitika, népesedéspolitika, Csehország, Lengyelország, Szlovákia, összehasonlító elemzés

Farkas Tamás

Budai Irgalmasrendi Kórház Kht.

E-mail: tamasfarkas1987@gmail.com

BEVEZETÉS

Tanulmányunk célja Lengyelország, Csehország és Szlovákia jelenlegi családtámogatási rendszereinek összehasonlító jellegű bemutatása. Elemzésünkben a családpolitikai intézményrendszer bizonyos területeit hasonlítjuk össze, kiemelve az egyes országok gyakorlatai és intézkedései közti különbségeket és hasonlóságokat. Mivel a jelenlegi családpolitikai gyakorlatok értelmezhetetlenek az intézményrendszerek történeti kontextusa nélkül, röviden ismertetjük a három ország rendszerváltás utáni családtámogatási modelljeit is. Családpolitikák alatt olyan közpolitikai gyakorlatok, jogszabályok és különböző juttatások összességét értjük, amelyeken keresztül a kormányzat a családok életét befolyásolja. Az egyes családtámogatási rezsimek főbb céljai több szempont mentén változnak. A családpolitikának alapvetően három területe van: a családjog (a családok helyzetét szabályozó vonatkozó jogszabályok összessége), a családok anyagi helyzetét befolyásoló támogatási rendszerek (pénzbeli támogatások, adókedvezmények, szülői szabadságolás) és a természetbeni juttatások rendszerei (gyermekellátás, gyermekvédelem, lakhatási és egyéb támogatások).

A három vizsgált ország családtámogatási rendszereit alapjaiban határozzák meg az évtizedek óta csökkenő születésszámok, az ebből fakadó demográfiai krízis érzékelése, valamint a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek problémája. A rendszerváltás utáni értékrend-változások markánsan kihatottak a közép-európai országok társadalmainak önképére és ezen keresztül a gyermekvállalási hajlandóságra is, amely az 1990-es évek közepére mindegyik országban soha nem látott mélypontokra zuhant. Ezzel összefüggésben mindhárom vizsgált ország esetében egy állandó feszültség jellemzi a családtámogatással kapcsolatos politikai csatározásokat, amelyek legfőbb mozgatórugóját az jelenti, hogy az egyes pártok a családpolitikai intézkedéscsomagokat inkább népesedéspolitikai, vagy inkább szociálpolitikai eszközöknek tekintik. Ennek a dichotómiának a legfőbb oka abban keresendő, hogy egyrészt a rendszerváltás óta a közép-európai országok lényegében folyamatos demográfiai krízist élnek át (ez generálja a családpolitikák népesedéspolitikai fókuszát), másrészt viszont drasztikusan növekedtek a társadalmi egyenlőtlenségek is, amelyek enyhítésének egyik lehetséges módja a szociálpolitikai irányultságú családtámogatási intézkedések. Természetesen a két irányultságot nem lehet teljesen konzekvens módon elkülöníteni egymástól egy-egy párt vagy kormány családpolitikai programjaiban. Tendenciaként azonban elmondható, hogy a konzervatív pártok inkább a népesedéspolitikai irányultságot, míg a régió szociálliberális pártjai inkább a szociálpolitikai aspektusokat hangsúlyozzák a családtámogatási modellek kapcsán.

Mivel a kiszámítható, kalkulálható, biztonságos családtámogatási rendszer meghatározó jelentőségű a gyermekvállalás szempontjából, adja magát a kérdés, hogy milyen összefüggések mutatkoznak a posztszocialista országok demográfiai válsága, illetve ezen államok családpolitikai modelljei között. A rendszerváltások után valamennyi volt szocialista ország meredek születésszám-csökkenést élt meg, a teljes termékenységi ráták mindenhol jóval a fenn tartási szint alá estek. A trend olyannyira átfogónak bizonyult, hogy a fertilitási mutatók ugyanúgy romlottak a rendszerváltást viszonylag stabilan átvészelő országokban (Lengyelország, Szlovákia, Csehország, Magyarország, Szlovénia), mint a majdnem teljes gazdasági összeomlást átélő Ukrajnában és Oroszországban, a háború sújtotta balkáni államokban (Szerbia, Horvátország) és a relatíve gyorsan magukra találó balti államokban. Sobotka (2002: 51) és Rodin (2011: 222, 224) amellett érvelnek, hogy a rendszerváltások után részben leépültek vagy átalakultak azok a kockázatátvállalási rendszerek, amelyek a szocialista időszakban gyakorlatilag mesterségesen képesek voltak késleltetni a nyugaton már az 1960-as évek elején megindult második demográfiai átalakulást.¹

Ezzel kapcsolatban a Frejka–Gietel-Basten szerzőpáros (2016: 6) arra hívja fel a figyelmet, hogy a szocialista rendszereknek három egymást erősítő strukturális jellemzője segítette a második demográfiai átmenet késleltetését és a korai, széles körű gyermekvállalást. Egyrészt a keleti blokk országainak tervgazdálkodásalapú iparszerkezete relatíve alacsony hatékonysággal és magas munkaigénnyel működött, amely lehetővé tette a gyakorlatilag teljes foglalkoztatottság elérését. Másrészt a szocialista ideológiának integráns része volt a gyermekvállalás ösztönzése, és az állami elosztórendszerek ezt gyakorlati szinten is igyekeztek foganatosítani. Harmadrészt az autoriter pártállami rendszerek jelentősen korlátozták polgáraik szabadságát és az egyéni ambícióik kiteljesedését. Mindezen körülmények a társadalom nagyobb része számára egy relatíve stabil, kiszámítható életpályát körvonalaztak, amely ugyan a nyugatinál lényegesen szolidabb életszínvonalat, de magasabb szintű tervezhetőséget és biztonságot jelentett. Thornton és Philipov (2009: 136) szerint a rendszerváltást követően az egykori szocialista társadalmak túl gyorsan és kényszeresen vettek át bizonyos nyugati értékeket és viselkedésformákat. A szerzőpáros szerint a rendszerváltás ide-

¹ A második demográfiai átmenet (second demographic transition, STD) elméletet Ron Lesthaeghe és Dirk van de Kaa dolgozta ki az 1980-as évek közepén, és a teória azóta is a kortárs demográfiai elemzések alapvetését képezi. A magyarázat szerint a posztmodern társadalmak bizonyos demográfiai anomáliái (alacsony termékenység, az első gyermek születésének halasztása, a házasságon kívüli születések számának növekedése, a válások magas száma, az élettársi kapcsolat elterjedése) mögött értékváltozások, az individualizálódás folyamata, a nemi szerepek különbségeinek és a hierarchikus viszonyok oldódása, a fogyasztási kedv fokozódása és a gazdasági alapú családtervezés narratívájának megjelenése áll (van de Kaa 1987: 9).

jén a nyugati családalapítási és menedzselési minták szorosan összefonódtak a prosperálás és a jólét ideáljaival. A szabadidő felértékelődése, a karrier fontosságának előtérbe kerülése, a család–munka egyensúly szisztematikus eltolódása az utóbbi javára, az oktatási rendszerben eltöltött időszak meghosszabbodása ugyanakkor a gyermekvállalási kedv csökkenéséhez vezetett.

A fentebb idézett szerzők elsősorban szociokulturális és szocioökonómiai szempontokból a rendszerváltást éles cezúraként kezelik a családtámogatási modellek történetében. Az intézményfejlődési szempontokat hangsúlyozó kutatók szerint viszont a rendszerváltások nem jelentettek túlzottan radikális váltást a közép-európai családpolitikai intézményrendszerek evolúciójában. Ferge (2017), Saxonberg (2014), Haskova et al. (2009), Blum et al. (2014) és Inglot (2016) a szocialista családpolitikai modell alapstruktúráinak változatlanságát hangsúlyozzák a volt szocialista országok kapcsán. Intézménytörténeti szinten 1989/90 nem jelentett éles váltást a családpolitikai rendszerek alakulásában: a lényegi fordulatok a rendszerváltás előtti évtizedekben zajlottak le. Bár a családtámogatási szisztémák alapvető struktúrái lényegében egyik vizsgált országban sem változtak, a részszabályozások hektikusak, kiszámíthatatlanabbak lettek, és az egész kérdéskör radikálisan átpolitizálódott.

A HÁROM VIZSGÁLT ORSZÁG CSALÁDPOLITIKAI RENDSZEREINEK ÖSSZEHASONLÍTÁSI SZEMPONTJAI

A különböző országok családpolitikai modelljei összevetésének nagy szakirodalmi hagyománya van. Az összehasonlítások között találkozhatunk olyan elemzésekkel, amelyek inkább a választott országok demográfiai és szakpolitikai helyzeteinek hasonlóságait emelik ki (például: Ocnasova–Sotirovic 2015), és természetesen vannak olyan tanulmányok is, amelyek a különbségekre fókuszálnak (Haskova–Saxonberg 2015). A földrajzi proximitás, vagy a hasonló intézménytörténeti hagyományok és intézkedéscsomagok megléte egyáltalán nem szükséges feltétele a családpolitikai összevetéseknek. Suwada és Plantin (2014) például a lengyel és a svéd családpolitikai intézkedéseket hasonlítja össze mindenekelőtt az apasági támogatások kapcsán, míg Avram és Militaru (2016) a román és a cseh adókedvezmény rendszereket vetik össze a gyermekszegénységre gyakorolt hatásuk kapcsán. Az egész közép-kelet-európai régiót elemzik részletes tanulmányukban Frejka és Gietel-Basten (2016), mindenekelőtt családpolitikai intézkedések népesedési hatásaira fókuszálva. Blum és szerzőtársai (2014) Ausztria, Szlovénia és Csehország esetében vizsgálják a pénzügyi válság hatásait a jóléti (és ezen belül a családtámogatási) rendszerek átalakítása kapcsán.

A vizsgált három ország családpolitikai összehasonlítása szempontjából például különösen fontos kiemelni, hogy a mai Csehország és Szlovákia teljes egészében, Lengyelországnak pedig bizonyos déli területei voltak részei a Habsburg Birodalomnak (1867 után Osztrák-Magyar Monarchia), illetve mindegyik országot erőteljes német-porosz befolyás érte. Az Osztrák-Magyar Monarchia az 1850-es, 1860-as években kezdte kiépíteni a gyermekellátó rendszerek alapjait. Hasonlóan lényeges aspektus a három ország szocialista múltja, amely mind a mai napig meghatározza a családtámogatási rendszerek intézményes kereteit. A három ország a keleti blokk „nyugatosabb” államainak számítottak, mindegyiket több történelmi és kulturális kapcsolat fűzi Európa nyugati részeihez (elsősorban a németajkú területekhez), mint Oroszországhoz. Ezen túlmenően (a Német Demokratikus Köztársaságot leszámítva) a három ország a keleti blokk legfejlettebb és legiparosodottabb államai voltak.

A hasonló történelmi tapasztalatok ellenére a három ország családpolitikai rendszerei sok szempontból különböznek egymástól, amely számos fontos kérdést vet fel mind a történeti aspektusok, mind a rendszerváltás utáni divergenciák kapcsán. Ezzel összefüggésben ugyanakkor jól demonstrálható a szocializmus alatt kialakult családtámogatási intézményrendszerek erőteljes determináló ereje is. Tanulmányunk ezt a „hasonlítva különbözőséget” mindvégig igyekszik reflektálni az elemzések során.

A szakirodalmi adatok és az elérhető adatbázisok alapján a családtámogatási rendszerek alábbi szegmenseit kívánjuk vizsgálat tárgyává tenni:

- pénzbeli ellátási formák
  - fizetett anyasági szabadság,
  - fizetett szülői szabadság,
  - családi pótlék,
  - családi adókedvezmények (amennyiben van ilyen támogatási forma);
- gyermekgondozási szolgáltatások, ellátások
  - bölcsőde,
  - óvoda;
- egyéb kedvezmények (különböző gyermeknevelési szabadságok).

Fontos módszertani jellegű megjegyzés még, hogy minden családpolitikai rendszer és azok intézkedéscsomagjai elhelyezhetők az explicit/implicit familizáció-de-familizáció, illetve az explicit/implicit *genderizing-degenderizing* tengelyeken is. A familialista/familista („családias”) narratíva a gondozással kapcsolatos teendőket alapvetően a családra hárítja, tehát egy konzervatív beidegződésű paradigmáról van szó. A de-familizáció ezzel szemben a gyermekekről való

gondoskodás társadalmiasítását jelenti, amennyiben az állam igyekszik intenzíven szerepet vállalni a gyermeknevelés segítésében. Ennek értelmében az explicit familializmus nyíltan támogatja a nők otthoni gondoskodó munkáját (ennek egyik eszköze például a hosszan fizetett anyasági szabadság), az implicit familializmus pedig javarészt passzivitásával végső soron a családokra hárítja a gyermekgondozás feladatait (ennek tipikus esete az alacsonyszintű bölcsődei ellátás például Lengyelországban). Ezzel összefüggésben javasolja Saxonberg (2014: 3) a *genderizing-degenderizing* fogalom pár bevezetését, amely elsősorban abból a szempontból vizsgálja a családpolitikákat, hogy azok vajon javítják, vagy esetleg rontják a nők munkaerőpiaci helyzetét. A *degenderizing* jellegű szociálpolitikák a hagyományos, predeterminált női szerepek lebontását igyekeznek elősegíteni: a kiterjedt gyermekgondozási rendszerek működtetése, vagy az apák számára is elérhető szülői szabadságok bevezetése például kimondottan *degenderizing* elvű családpolitikáknak számítanak. Ezzel szemben explicit *genderizing* jellegű intézkedés például a hosszú távon folyósított anyasági támogatás, amennyiben az otthonmaradásra, ezáltal pedig a munkaerőpiactól való távolmaradásra ösztönzi a nőket. A legtöbb egykori szocialista országra igaz, hogy ezek a tendenciák felváltva és keveredve vannak jelen a családtámogatási rendszerekben, és elsősorban az intézményes status quo-k, illetve népesedés- vagy foglalkoztatáspolitikai célok miatt gyakran eltérő előjelű intézkedések élnek egymás mellett.

CSALÁDPOLITIKAI INTÉZKEDÉSEK LENGYELORSZÁGBAN 1990-TŐL NAPJAINKIG

A rendszerváltás utáni Lengyelországban a Balcerowicz-féle sokkterápiának² köszönhetően a régió többi vizsgált országához képest már eleve visszafogottabban működő lengyel családpolitikai intézményrendszer szolgáltatásai tovább szűkültek. Az ország családtámogatási rendszerét évtizedeken át az állam relatíve korlátozott és a katolikus egyház meghatározó szerepe, valamint egy alapvetően reziduális³ és ebből fakadóan implicit familizációs hajlam jellemezte.

---

² Leszek Balcerowicz lengyel pénzügyminiszter 1989 őszén körvonalazta gazdasági tervzetét, amelyben a költségvetési hiány gyors megszüntetését, az állami vállalatok rohamszerű privatizálását, árfelszabadítást és feszes monetáris politikát szorgalmazott. A program eredményeként meglódult az infláció (különösen az élelmiszerárak emelkedtek zabolátlan módon), estek a reálbérek, és zuhant a fogyasztói kereslet.

³ A reziduális jóléti modell alapelve a rászorultsági alapú támogatások rendszere, vagyis hogy a jóléti állam gondoskodása csak azokra irányul, akik állami segítség nélkül nem lennének képesek kielégítően gondoskodni magukról. Jelen esetünkben a reziduális jellegű lengyel családpolitikák (általában implicit) familizációs tendenciát hordoznak magukban, amennyiben a visszafogott állami szerepvállalás, illetve bizonyos laissez-faire szakpolitikai attitűdök (például a gyermekgondozási intézmények alacsony támogatása) automatikusan a család gondozói szerepének erősödéséhez vezetnek.

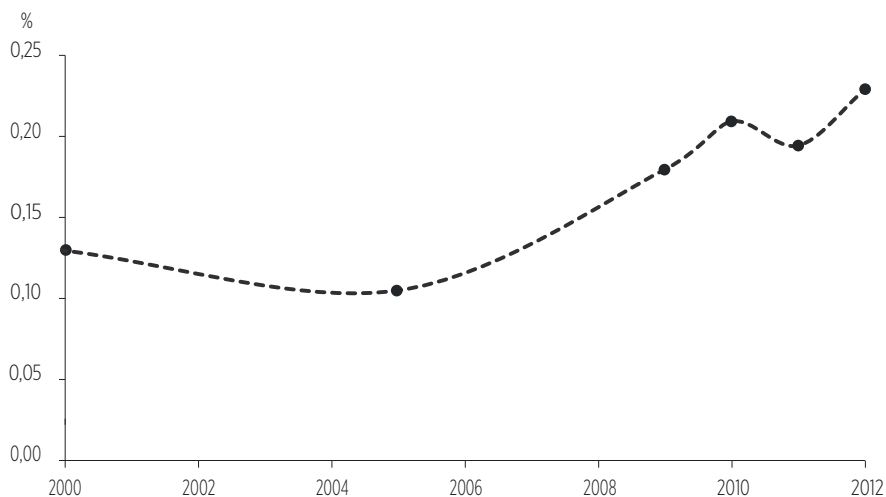
Az 1990 utáni kormányok igyekeztek visszább szorítani az államot a gyermeknevelés terheinek átvállalásában, amihez már a bizonyos elemeiben a rendszerváltás előtt is reziduális alapú támogatási rendszer jó alapot biztosított. A központi kormányzatok a gyermeknevelés kapcsán a családok felelősségét és a helyi önkormányzatok fontosságát hangsúlyozták, amit bizonyos szolgáltatási rendszerek piacosítása kísért. Az állam visszavonulása a gyermeknevelés támogatásából ugyanakkor nem volt egy részelemben koherens folyamat. Az 1990-es években jelentősen csökkent például a gyermekgondozási intézmények finanszírozása, aminek köszönhetően visszaesett az állam által fenntartott bölcsődék és óvodák száma. Csökkentek a családi pótlékokkal kapcsolatos kiadások is, növekedtek viszont a szülési/szülői támogatások (Saxonberg 2014: 231).

A ráfordítások szempontjából 1989 és 2004 között a lengyel családpolitika hosszú hullámvölgyét élte. Közvetlenül a rendszerváltás utáni megszorításokat követően a kormányzatok 1995 és 2003 között tovább csökkentették a családpolitikai kiadásokat. 2004–2005 környékén figyelhető meg fordulat a ráfordítások tekintetében. Az 1990-es évek demográfiai mélypontjára reagálva a kormányzat lassan növelni kezdte a családtámogatási ráfordításokat, leginkább a fizetett anyasági támogatások mértékét. Csökkenő tendenciát mutatott viszont a családi pótlék jellegű juttatások GDP-arányos ráfordítása (lásd: 1. és 2. ábra).

A lengyel családpolitikai narratívák hullámvölgye különösen kiszámíthatatlan volt az ezredforduló környékén. Az AWS (*Akcja Wyborcza Solidarność*) által vezetett konzervatív kormány 1999-ben 16-ról 26 hétre akarta növelni a fizetett anyasági szabadság időtartamát, ám ez megbukott a később hatalomra jutó szociáldemokraták ellenállásán. Leszek Miller baloldali, ugyanakkor piacpárti kormánya elutasította a fizetett szülői szabadság apákra történő kiterjesztését, aminek köszönhetően viszont a konzervatív ellenzék vált a nők munkaerőpiaci reintegrációjának szószólójává. 2005-ben a konzervatív Jog és Igazságosság (*Prawo i Sprawiedliwość*, PiS) párt által vezetett kormány a fizetett anyasági szabadság 26 hétre való emelését javasolta, miközben a baloldali ellenzék immár az apasági szabadság bevezetését kívánta elérni. 2007-ben a kormány átfogó családpolitikai programtervet terjesztett be (*Program Polityki Rodzinnej*), amelynek az egyik lényegi része a gyermekgondozási rendszer fejlesztése volt. A program az állami férőhelyek bővítését és a nyitvatartási idők meghosszabbítását szorgalmazta (Saxonberg 2014: 233).

1. ábra: Anyasági támogatásokra fordított kiadások a GDP százalékában kifejezve Lengyelországban, 2000–2012

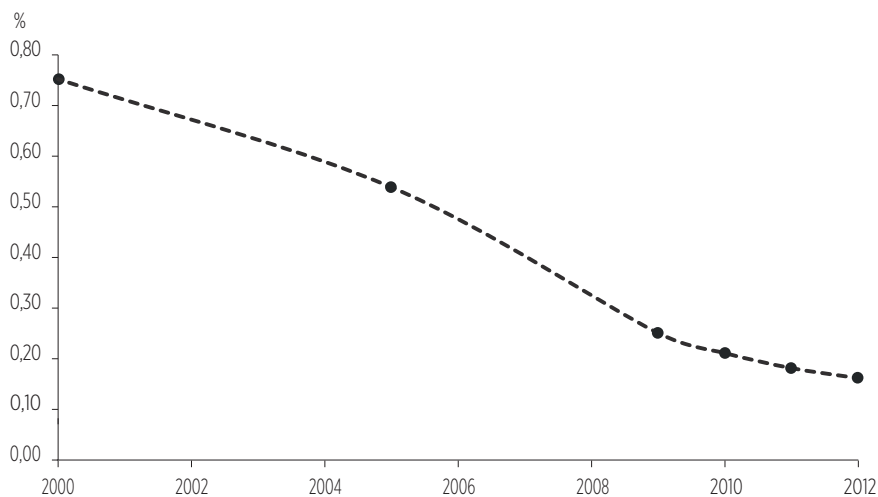
Maternity benefits expenditure, Poland 2000–2012. Expenditures as % of GDP

Forrás: Inglot (2016: 251) alapján saját szerkesztés.

2. ábra: Családi pótlék jellegű kiadások a GDP százalékában kifejezve Lengyelországban, 2000–2012

Family allowances expenditure, Poland 2000–2012. Expenditures as % of GDP

Forrás: Inglot (2016: 251) alapján saját szerkesztés.

Saxonberg (2014: 232) és Inglot (2016: 250) is megjegyzik, hogy a lengyel családpolitikai rendszer lényegében 2005–2006 környékére stabilizálódott. A 2007-ben hatalomra kerülő Polgári Platform (*Platforma Obywatelska*, PO) liberál-konzervatív, kereszténydemokrata kormány lényegében folytatta a PiS családpolitikai reformjait, viszont a fizetett anyasági szabadságot 20 hétre csökkentette. A reformoknak köszönhetően 2010-ben a családpolitikai kiadások a GDP 2,68%-át tették ki, ami ugyan javulásnak mondható az ezredforduló környéki ráfordításokhoz képest, de jócskán alatta marad a rendszerváltás kori szintnek (Inglot 2016: 250).

A 2015-ben ismét hatalomra jutott PiS-kormány *Rodzina 500+* néven újabb családpolitikai intézkedéscsomagot dolgozott ki, amelynek célja a lengyel családtámogatási modell minden eddiginél átfogóbb reformja és a gyermekvállalás támogatása. A tervet elsősorban a fizetett szülői szabadságot kívánta radikálisan kiterjeszteni a több gyermeket vállaló szülőkre, így ösztönözve a gyermekvállalást. A PiS-kormány népesedési szakértői szerint a program nagyságrendileg 2,7 millió lengyel családot érintene, és az elkövetkező tíz évben körülbelül 280 ezerrel több gyermek születhet a kiterjesztett támogatásoknak köszönhetően. A lengyel statisztikai hivatal (*Główny Urząd Statystyczny*, GUS) mérései szerint az intézkedés széles körű lakossági támogatást élvezett. A közvéleménykutatási adatok szerint nőtt azoknak a szülőknél a száma, akik az új támogatás hatására az első gyermek után további két vagy három gyermek vállalását tervezték, viszont nem változott lényegesen az első gyermek vállalását eldöntő párok száma.⁴

Pénzbeli ellátások

Gyermekeknevelési szabadságok

A lengyel családpolitikai modell alapját jelentő 100%-os bérpótlású anyasági szabadság (*urlop macierzynski*) hosszát és igénybevételét illetően a rendszerváltást követő kormányok számos változtatást hajtottak végre. 1999 és 2001 között a parlament több különböző időintervallumot is megvitatott a fizetett anyasági szabadság hosszával, illetve az anya által kötelezően kiveendő időtartam kapcsán. Végül 2001-ben 16 hét az anya által kötelező igénylendő szabadság mellett döntött a törvényhozás, amit plusz hat hétnyi opcionálisan felhasználható időtartammal toldott meg (ikerszülés esetén a fakultatív hosszabbítás 9 hét volt).

⁴ <https://www.bankmillennium.pl/electronic-banking/millenet-for-individuals-business/rodzina-500-plus> Letöltés: 2018. január 15.

2006-ban a konzervatív PiS-kormány 18, illetve több gyermek születése esetén 28 hétre növelte az anya által kötelezően kiveendő szülési szabadságot (Szelewa 2006: 20).

Jelenleg a fizetett anyasági szabadság, amely a korábbi kereset 100%-át jelenti, 20 hétig jár az első gyermek születésekor, 24 hétig a második gyermeknél és 28 hétig a háromgyermekes családokban. Ebből 14 hetet kötelező igénybe vennie az anyának, a fennmaradó időszakokat apai szabadságként a másik szülő is kiveheti. Igénybe vehető még ezen túl egy 6 hetes kiegészítő szülői szabadság (Kurowska-Michon 2017: 1).⁵ Az anya és az apa közösen kivehet 32 hét szülői szabadságot (*urlop rodzicielski*), amely 6 hétig 100%-os, 26 hétig pedig 60%-os bérhelyettesítési aránnyal kalkulálódik (Kurowska-Michon 2017: 2). Létezik még egy 100%-os bérhelyettesítéssel működő kéthetes apasági támogatás is (*urlop ojcowski*), amelyet az apa bármikor kivehet a gyermek születését követő 24 hónapban.⁶

2002 óta mindkét szülő igénybe veheti a három évben maximalizált fizetett, illetve fizetetlen gyermeknevelési szabadságot (*urlop wychowawczy*). Ez a maximum 3 éves gyermeknevelési szabadság azonban már rászorultsági alapon működik⁷ és munkavállalói viszonyhoz kötött (180 nap megelőző munkaviszony), vagyis automatikus, univerzális kifizetés nem kötődik hozzá. A támogatás mértéke kezdetben jövedelemarányos, később átalánydíjú fix kifizetés, jelenleg havi 574 zloty (Kurowska-Michon 2017: 3). A fix állami dotálás összegét a kormányzat 1996 óta a fogyasztói árváltozáshoz, nem pedig a reálbérek mozgásához indexálja, aminek köszönhetően a 2000-es évek intenzív bérnövekedése miatt csökkent a támogatások mértéke (jelenleg a bruttó átlagbér körülbelül 15–16%-a). Az egyedülálló szülők számára külön támogatási mechanizmus működik (*odatek z tytułu samotnego wychowywania dziecka*), ami gyermekenként havonta 185 zloty plusz juttatást fizet ki, de maximum 370 zlotyit. A beteg gyermeket egyedül nevelő szülők számára ez a támogatás havi 265 zloty, maximum 530 zloty.⁸

A fogyasztói árindexált, rászorultsági alapú támogatási mechanizmusnak köszönhetően a gyermeknevelési szabadság központi mivolta ellenére sem számít különösebben bőkezűnek, ami különösen nyilvánvalóvá válik akkor, ha a többi vizsgált állam hasonló rendszereit is figyelembe vesszük.⁹ A rászorultsági krité-

⁵ <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1124&langId=en&intPagId=4718> Letöltés: 2018. január 15.

⁶ http://www.leavenetwork.org/fileadmin/Leavenetwork/Annual_reviews/2016_Full_draft_20_July.pdf Letöltés: 2018. január 15.

⁷ 2017-ben 574 zloty az egy főre vetített bevétel alatt.

⁸ <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1124&langId=en&intPagId=4718> Letöltés: 2018. január 15.

⁹ Mindezt csak tovább súlyosbítja, hogy emellett erősen korlátozó a családi pótlékserű juttatások köre, valamint hagyományosan alacsony a gyermekgondozási intézményháló finanszírozása.

riumokat a kormányzat az inflációs rátához indexálja, ami miatt viszont magas inflációs időszakokban túl sokan eshetnek ki a támogatási körből. Ez oda vezet, hogy az infláció változásainak függvényében erősen fluktuál a támogatásra jogosultak köre.

További problémát jelent az is, hogy bár a szülői szabadság különböző formái elvben elérhetők az apák számára is, a férfiak igénybevétele aránya nagyon alacsony. Az apák 2002 óta vehetik ki a 20 hetes anyasági szabadság utolsó 6 hetét, illetve 2009-től élhetnek a 6 hetes kiegészítő szülői szabadsággal is. Létezik még továbbá egy 2010-ben bevezetett apasági szabadság is, amelynek keretében elvileg 38 hétig az apa veheti igénybe a fixösszegű támogatást. Mindezzel együtt az állam még mindig nem ösztönzi elég erősen az apák támogatásigénylését. Mivel a férfiak általában lényegesen jobban keresnek, mint a nők, az alacsony fixösszegű kifizetések mellett az apáknak egyszerűen nem éri meg a támogatás igénybevétele (Suwada–Plantin 2014: 511). A jövedelemteszt alacsony összeghatára miatt a dotált szülői szabadságot döntően a rosszabbul kereső és alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező anyák preferálják. A relatíve szűkmarkú, ugyanakkor hosszan igénybe vehető támogatás teljes kihasználása lényegesen rontaná a magasabb pozíciókban dolgozó anyák visszatérési lehetőségét a munkaerőpiacra, ezért a jobb keresetű nők vagy hamarabb mennek vissza dolgozni, vagy inkább elhalasztják a gyermekvállalást.

Fontos megjegyezni, hogy a PiS hatalomra jutása után a lengyel családtámogatási modell éppen átalakulási fázisban van. A 2016-ban elfogadott *Rodzina 500+* családpolitikai program jelentős változásokat kíván foganatosítani a gyermeknevelési támogatások rendszerében. A program univerzálisan elérhetővé kívánja tenni az eddig jövedelemtesztelt szülői szabadságot. Ennek értelmében az állam a második gyermek vállalása után 500 zloty támogatást kíván folyósítani minden családnak, valamint az egy gyermeket vállaló, de 800 zloty alatti egy főre eső jövedelemmel rendelkező családok számára. Ez az intézkedés minden korábbinál szélesebb körben tenné hozzáférhetővé a fizetett szülési támogatást, miközben a 2014-es összegekhez képest megduplázná a családon belül egy főre eső kifizetést (295 zloty), ami a gyermek 18 éves koráig vehető igénybe. A tervezet a támogatások folyósítását és a felhasználás jogszerűségét a helyi önkormányzatokra kívánja bízni, amelyek az esetleges visszaélések esetén bizonyos retorziókat léptethetnek életbe (például a pénzbeli kifizetéseket természetbeni juttatásokra cserélhetik, vagy meg is szüntethetik a támogatások kiutalását). Számítások szerint a program évente 20–22 milliárd zloty (körülbelül 5 milliárd euró) többletterhet ró a költségvetésre, amit a lengyel kormány újabb adók bevezetéséből fedezne (Sowa 2016: 1).

A *Rodzina 500+* programot intenzív társadalmi vita és egyeztetési folyamat kíséri. A tervezet bírálóinak egy része szerint a túlzottan drága, hosszú távon nem fenntartható támogatási rendszer helyett célszerűbb lenne bizonyos egyéb gyermeknevelés-segítő rendszerekre fókuszálni (például a bölcsődei-óvodai ellátás fejlesztése, az apák hatékonyabb bevonása a gyermeknevelés folyamatába, a rugalmasabb munkavállalás biztosításának törvényi elősegítése stb.). A szak-szervezetek szerint a program rontja az egygyermekes, alacsonyabb keresettel rendelkező családok helyzetét. Más kritikusok azt emelik ki, hogy az új intézkedések sok esetben átfedésben lesznek a korábbi támogatási formákkal, miközben bizonyos rétegek továbbra is kívül maradnak a támogatási körön. Sokat bírált pontja a tervezetnek az is, hogy a kiterjesztett támogatások igénylésének felső jövedelemszintjeit nem kívánja maximalizálni, vagyis az egynél több gyermeket vállaló, jobb anyagi helyzetben lévő családokat is ugyanolyan volumennel kívánja támogatni, mint a legszegényebb családokat (Sowa 2016: 1-2).

Családi pótlékok

A fix összegű családi pótlékot 1995-ben a lengyel kormány rászorultsági alapúvá tette, és 25-ről 20 évre mérsékelte a gyermek életkorához kötött igénybevehetőséget. A kormány 2004-ben újradefiniálta a rászorultsági korlátokat: aktuális árfo-lyamon számolva 504 zloty-ban maximalizálta az egy családtagra eső jövedelem-küszöböt (a tartósan beteg gyermeket gondozó családok esetében a maximum küszöb 583 zloty volt). A gyermek életkorához kötöttség 18, illetve 21 évre változott, attól függően, hogy jár-e még iskolába a gyermek. Felsőfokú tanulmányok vég-zése, illetve a gyermek igazolt fogyatékosága esetén a családi pótlék 24 éves ko-rig igényelhető. A családi pótlék összegét 2004-ben 43 zlotyban állapították meg egy, illetve két gyermek, 53 zlotyban a harmadik és 66 zlotyiban a négy-nél több gyermek esetében (Kolaczek 2007: 41). A rászorultsági kritériumok változatlanul hagyása mellett 2006-ban a kormány a gyermek(ek) életkora alapján tovább diffe-renciálta a családi pótlék igénylésének lehetőségeit. 5 éves korig 48 zloty, 6-18 éves korig 64 zloty, 18 és 24 éves kor között továbbtanulás esetén 68 zloty volt a családi pótlék igénybe vehető összege (Kolaczek 2007: 41). A támogatási mechanizmusból világosan kiderül, hogy a családi pótlék leginkább a rászoruló és a gyermekeiket taníttató családok helyzetét hivatott segíteni. 2016-ban ugyanezekkel az életkori sávokkal a vonatkozó összegek 89, 118, illetve 129 zloty voltak.¹⁰

---

¹⁰ <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1124&langId=en&intPagId=4718> Letöltés: 2018. január 15.

A gyermekek oktatását segíti még az iskolakezdéskor folyósított extra családi pótlék (*dodatek z tytułu rozpoczęcia roku szkolnego, nagyságrendileg 100 zloty augusztusban*). Ez az iskolakezdési támogatás az első osztály megkezdésétől 21 éves korig folyósítható, és az iskolakezdés költségeinek körülbelül 18–20%-át fedezi. Az állam külön támogatja a beteg vagy tartósan fogyatékos gyermekek iskoláztatását is. 5 éves kor alatti fogyatékos gyermek esetén havonta 80 zlotyval, 5 és 24 éves kor között pedig havi 100 zlotyval segíti az állam a tanulmányok folytatását.¹¹ Ezen kívül az állam támogatja a lakóhelyüktől messze tanuló gyermekeket is, az év tíz hónapjában nyújt havi 63 zloty „ingázási támogatást” (*dodatek z tytułu podjęcia przez dziecko nauki poza miejscem zamieszkania*).¹²

A rászorultsági alapú családi pótlék a gyermeküket taníttató legszegényebb családok számára segélyszerű jövedelemkiegészítésnek számít. Minél szegényebb a család, a családi pótlékok annál nagyobb részét teszik ki a családon belüli egy főre számított bevételeknek. A mindenkori szegénységi küszöbhez mérten¹³ az átlag családi pótlék kifizetések két iskoláskorú gyermek esetén az egy főre számított családon belüli jövedelem körülbelül 8–10%-át teszik ki. Három gyermek esetén ugyanez az arány magasabb, 15% körüli. Ha az arányt a családi pótlék mindenkori rászorultsági küszöbértékéhez mérjük, akkor 2 gyermek esetén az egy főre számított családon belüli jövedelem 5–6%-át, 3 gyermek esetén pedig nagyságrendileg 10%-át jelentik.

A családi pótlékrendszer kritikusai szerint viszont a rászorultsági kritériumok túlságosan szigorúak, így ezek a juttatások meglehetősen szűk kört képesek támogatni. Ahogyan azt Inglot (2016: 250) megjegyzi, az 1990-es években még relatíve bőkezűnek számító lengyel családi pótlékrendszer GDP-arányos ráfordításai a 2000-es években folyamatosan estek (*2. ábra*), elsősorban a jogosultsági jövedelemkorlátok túlzottan ritka emelése eredményeként. A szigorú rászorultsági kritériumok miatt egyre többen estek ki a támogatottak köréből, amit jól mutat, hogy a családi pótlék jellegű kiadások a 2000-es 0,80%-ról a GDP 0,20%-a alatti értékre csökkentek 2012-re.

Mivel az egymást követő lengyel kormányok a családi pótlékszerű juttatásokat alapvetően egyfajta jövedelemkiegészítésként kezelték, a támogatások intenzitása periodikusan és kiszámíthatatlanul váltakozott a gazdasági-társadalmi válságok vagy felívelések ritmusában. A kormányzatok azonban jellemzően nem a rászorultsági kritériumok határait kalibrálták újra (ami a támogatottsági kör nagyobb

¹¹ <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1124&langId=en&intPagId=4718> Letöltés: 2018. január 15.

¹² <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1124&langId=en&intPagId=4718> Letöltés: 2018. január 15.

¹³ A lengyel statisztikai hivatal 2006-ban 330, 2012-ben pedig 457 zlotyban állapította meg a szegénységi küszöböt. http://rszarf.ips.uw.edu.pl/pdf/emin_pl.pdf Letöltés: 2018. január 15.

ütemű bővüléséhez vezetett volna), hanem újabb, relatíve szűk rétegeket érintő jogcímeket vezettek be, ami a jövedelemkorlátok változatlansága miatt nem vezetett a támogatottak körének érdemi bővüléséhez (Inglot et al. 2012: 29). A családi pótlék-szerű juttatások hullámvázának másik fontos oka az, hogy a lengyel kormányzatok (a szülési szabadsággal szemben) a pótlékoknak nem tulajdonítottak különösebb születésösztönző potenciált. Inkább a társadalmi feszültségek kezelésére szolgáló szociálpolitikai eszközként funkcionál, mintsem népesedéspolitikai eszközként.

A családi pótlékkiadások csökkenésében az is szerepet játszott, hogy a szocializmus időszakában a lengyel társadalombiztosítási hivatal (*Zakład Ubezpieczeń Społecznych*, ZUS) családi pótlékkasszája az állami tulajdonú vállalatok különböző hozzájárulásaiból töltődött fel, amely mechanizmust a privatizáció alapjaiban érintette. A nagy állami vállalatok fokozatos megszűnése egyrészt elapasztotta a családi pótlékkasszáját, másrészt az állami foglalkoztatás nagyarányú visszaszorulásával átalakult a pótlékok politikai státusza is (Inglot 2016: 253). A PiS-kormány jelenleg a családi pótlék rászorultsági korlátjának radikális emelését tervezi. 2017 novemberétől az egy főre számított családi jövedelemnek 754 zloty (fogyatékos gyermek nevelése esetén 844 zloty) alatt kell lennie ahhoz, hogy a szülők igényelhessék a támogatást. A kormány ugyanakkor igyekszik azokat a családokat is segíteni, amelyek éppen a jövedelmi küszöb felett helyezkednek el, ezért nem igényelhetik a családi pótlékot. A 2016 óta ún. „*Złotówka za złotówkę*” („zlotyért zlotyit”) rendszerben a kritérium feletti jövedelemsávban elhelyezkedő családok a korlátot meghaladó mértékben redukált juttatást kapnak.¹⁴

GYERMEKGONDOZÁSI SZOLGÁLTATÁSOK

Bölcsődei ellátás

A lengyel gyermekgondozási szolgáltatások fejletlenségének összetett történeti okai vannak. Mivel Lengyelország egészen az első világháborúig nem létezett egységes államként, eleve jóval kevesebb óvoda jött létre, mint például Csehszlovákiában (vagy Magyarországon), bölcsődék pedig egyáltalán nem voltak. A két világháború között az ország súlyos gazdasági nehézségekkel küzdött, ezért képtelen volt szilárdabb jóléti rendszereket kiépíteni. Ezen kívül jelentős volt az anyák nevelésben betöltött szerepét hangsúlyozó katolikus egyház, valamint a konzervatív nőszervezetek befolyása is, amelyek egyaránt a bölcső-

---

¹⁴ <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1124&langId=en&intPagId=4718> Letöltés: 2018. január 15.

dei-óvodai ellátás kiterjesztése ellen foglaltak állást (Inglot 2008: 236). Bár a szocializmus évtizedeiben a lengyel gyermekgondozási rendszer is bővült, a fejlődés üteme regionális összevetésben meglehetősen visszafogott volt (az első bölcsődék például csak az 1950-es évek végén nyitottak meg). A rendszerváltás után az állam által finanszírozott bölcsődei és óvodai helyek száma, illetve az ilyen gondozóintézményekbe járó gyermekek aránya drasztikusan visszaesett, és csak 2010 után kezdett ismét növekedni.¹⁵

A lengyel bölcsődei rendszer különösen megsínylette a rendszerváltás utáni időszakot (1. táblázat). 1989-ben a 3 éves kor alatti gyermekek körülbelül 5%-a járt bölcsődébe, 2002-re 3%-uk, 2008-ban pedig már csupán 2%-uk.¹⁶ 1989-ben 1553, 1992-ben 818, 2001-ben 396, 2005-ben pedig 371 bölcsőde volt az országban. 2011-ben a kormány törvényben gondoskodott a bölcsődék számának növeléséről, aminek eredményeként 2012-ben 791-re emelkedett az állami intézmények száma. Szintén a rendszerváltás utóhatásaihoz köthető lényeges változás, hogy gyorsan esni kezdett az állami nagyvállalatok által alapított, a munkavállalók gyermekei számára fenntartott bölcsődei férőhelyek száma. 1990-ben 20 ezer ilyen férőhely volt, 1991-ben 15 500, 1992-re pedig mindössze 3200 maradt. Az 1990-es évek közepére ez az opció lényegében megszűnt, és a munkavállalók számára kedvezményesen hozzáférhető helyek eltűnése tovább rontotta az egyébként is alacsony bölcsődelátogatási mutatókat (Lange–Fratzak 2010: 97). Fontos különbség mutatkozik még a bölcsődei elérhetőség tekintetében a vidéki és a városi régiók vonatkozásában.¹⁷ A ZUS 2000-es adatai szerint 157 járásban (*powiat*) egyáltalán nem volt bölcsődei ellátás (42%), míg a járások 28%-ában csak a 3 év alatti gyermekek maximum 2,5%-a számára volt elérhető ellátás. Ezek a feltételek valószínűleg javultak a 2010-es években, friss adatok azonban egyelőre nem állnak rendelkezésre.¹⁸

¹⁵ <http://www.transmonee.org/database/> Early childhood care and Pre-primary education (ISCED 0). Letöltés: 2018. január 15.

¹⁶ A lengyel gyermekgondozási hálózat fejletlenségének tudható be, hogy a szakirodalom nem közöl teljesen pontos és egyező adatokat a bölcsődébe és óvodába járó gyermekek számairól.

¹⁷ Fontos módszertani megjegyzés valamennyi vizsgált ország bölcsőde- és óvodarendszere kapcsán, hogy az ellátórendszerben tapasztalható kapacitás-egyenlőtlenségek javarészt az intézményes struktúra ún. kvázi racionális elosztásából, a regionális demográfiai különbségekből, valamint az intézményi háló alapvető merevségéből táplálkoznak. A statisztikailag kvázi racionális elosztás azt jelenti, hogy a nagyobb településektől a kisebbek felé haladva növekszik az 1000 lakosra jutó férőhely-ellátottság. Viszont a regionális demográfiai egyenlőtlenségek miatt a nagyobb városokban mindig intenzívebb lesz a férőhelyek iránti igény, mint a kisebb településeken. Utóbbiak a lakosság korösszetétele miatt sokszor időszakos kapacitás-leépítési pályára kényszerülnek, amelyet aztán igény esetén nehezen tudnak pótolni, míg a fiatal korfájú nagyobb városokban folyamatos lesz a férőhelyhiány. Mindez azt jelenti, hogy még az igényeket jócskán meghaladó férőhelyszámok mellett is beáll az ellátórendszerbe be nem férő gyermekek száma, amely a fenti tényezők összjátékából adódóan általában meglepően konstans értékeket mutat.

¹⁸ A legutolsó elérhető adatok szerint 2007-re 133-ra csökkent a bölcsőde nélküli járások száma (Lange–Fratzak 2010: 101).

1. táblázat: Az állami bölcsődék és férőhelyeik száma, valamint az ellátásban részesülő gyermekek száma Lengyelországban

Number of state nurseries and places in Poland and the number of children attending in nurseries

Megnevezés	1989	1992	2005	2008	2011	2012
Bölcsődék száma / bölcsődei férőhelyek száma	1 553 / 96 000	818 / 58 000	371 / 25 000	392 / 29 200	523 / n.a.	791 / n.a.
Bölcsődei ellátásban részesülő gyermekek száma ^{a)}	137 500	n.a.	n.a.	54 700	n.a.	n.a.

Forrás: Lange–Fratczak (2010), Szelewa (2006), <https://www.premier.gov.pl/en/news/news/the-number-of-nurseries-in-poland-is-growing.html>. Letöltés: 2018. január 15.

Megjegyzés: ^{a)} A bölcsődei férőhelyek száma és az ellátásban részesülő gyermekek száma közti jelentős különbséget az okozza, hogy a kisgyermekek relatíve rövid időt tartózkodnak a bölcsődékben. A gyors rotációnak, a szezonálisnak és a körülbelül 30%-os hiányzási rátáknak köszönhetően a beíratott gyermekek valós jelenléti aránya körülbelül 70%-os. 2009-ben egy gyermek átlagos bölcsődei jelenléti időtartama 77 nap volt.

Jelenleg Lengyelországban 20 hetes koruktól 3 éves korig (kivételes esetben 4 éves korig) járhatnak a gyermekek bölcsődébe (*żłobki*), egy bölcsődei gondozó maximum 8 gyermekre felügyelhet (speciális gondozási igények esetében maximum 5 gyermekre), napi maximum 10 órában.¹⁹ Érdekes módon a lengyel törvények szerint a bölcsődék továbbra is egészségügyi intézményeknek számítanak, és működésüket az 1991-es egészségügyi intézményekre vonatkozó alaptörvény szabályozza (ez egyértelműen mutatja a szocializmus idején kialakult intézményes struktúrák napjainkig tartó szerepét). Ennek köszönhetően a bölcsődéknek rendelkezniük kell a törvényben meghatározott, egészségügyi szakképesítéseket is birtokló gondozókkal és megfelelően képzett vezetőséggel.

A bölcsődék fenntartása önkormányzati hatáskörbe esik, viszont fix állami normatívát nem kapnak az önkormányzatok. A bölcsődéket fenntartó önkormányzatok²⁰ igényelhetnek külön állami támogatásokat az üzemeltetésre és az étkeztetésre, illetve árkedvezményeket bizonyos tejtermékek beszerzésére (Lange–Fratczak 2010: 100). A kevés férőhely miatt a bölcsődei helyekhez való hozzáférés vagy nagyon szigorúan meghatározott jövedelmi feltételekhez kötött, vagy magas térítési díjakat kell fizetni. Az igényeket magánbölcsődék (*opiekun dzienny*), illetve regisztrált és licenszelt gyermekfelvigyázók igyekeznek enyhíteni, ám általában mindkét megoldás meghaladja az átlagos jövedelmű lengyel családok lehetőségeit. Egy 2007-es szabályozás szerint a magánintézményekre

¹⁹ <https://www.mpips.gov.pl/en/care-for-children-under-the-age-of-3/> Letöltés: 2018. január 15.

²⁰ A 2011-es bölcsődebővítési törvényekig több száz helyi önkormányzat semmilyen bölcsődei szolgáltatást nem biztosított.

nem vonatkoznak a hatályos állami szabályozások, viszont nem is igényelhetnek külön állami támogatásokat (Lange–Fratczak 2010: 100).

Óvodai ellátás

Lengyelországban 12 308 óvoda (*przedszkole*) működött 1990-ben, 2005-re ez a szám 7738-ra esett vissza. Az 1990-es évek második felében a kormányok befagyasztották az óvodák finanszírozásának emelését, ami csak 2004-ben változott, amikor az állam növelni kezdte a férőhelyek számát. Emellett a lengyel óvodarendszer jelentős segítséget kapott különböző nemzetközi forrásokból. A Comenius Alapítvány EU-s, norvég alapos és amerikai támogatással segítette a vidéki óvodák alapítását, így 2008-ra már több mint 8000 óvoda volt Lengyelországban (Inglot 2016: 255). A GUS adatai szerint 2017-ben 11 762 óvoda működött az országban. A pozitív tendenciák eredményeként az elmúlt években folyamatosan növekedett az óvodába járó gyermekek száma és aránya (jelenleg 1 100 700 óvodai férőhely áll rendelkezésre).²¹

A szakirodalmi adatok összevetése ugyanakkor meglehetősen nehézkes, mivel az egyes tanulmányok eltérő módon kalkulálják az óvodai ellátásban (3–6 éves korig), valamint az 5–6 éves korban kötelező iskola-előkészítői oktatásban (*oddział przedszkolny*) részt vevő gyermekek számát.²² Nagyarányú eltérések mutakozhatnak amiatt is, hogy a különböző kutatások 3 és 6 éves kor között eltérő életkorokra vetítve mérik az óvodai ellátási arányokat. Az adatok ennek fényében meglehetősen nagy és nehezen követhető szórást mutatnak. Lange és Fratczak (2010: 104) számításai szerint például 2007-ben a 3–6 éves gyermekek 48%-a kapott óvodai ellátást, miközben 2004-ben a 6 éves gyermekek 98%-a vett részt iskola-előkészítői oktatásban (ami szintén az óvodában folyik). A szerzőpáros további adatai szerint a 2007/2008-as tanévben a 3–5 éves gyermekek 47%-a részesült óvodai ellátásban. A Polish Eurodyce Unit mérései azt közlik, hogy 1998-ban a 4 éves gyermekek 28, 2009-ben 53,

²¹ http://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/en/defaultaktualnosci/3316/9/8/1/poland_in_figures_2017.pdf Letöltés: 2018. január 15.

²² A jelzettnél is bonyolultabb és összetettebb számítási módszertani nehézségek valamennyi vizsgált ország óvodarendszerei kapcsán felmerülnek. Az óvodai hozzáférést a statisztikai hivatalok és a szakértők általában különböző mutatókat használva számítják ki (az iskolába lépők között az óvodába jártak aránya, az ellátásra jogosultak és a férőhelyek aránya, az óvodások és az óvodáskorú népesség aránya stb.). A leghagyományosabb hozzáférési mutató – az óvodások aránya az óvodáskorú népesség százalékában – kiszámítása és ellenőrzése is komoly gondot jelenthet, ha a szóban forgó adatot nem naptári években, hanem tanévek szerint számolják, miközben az életkori bontásokban megadott demográfiai adatok általában december 31-i vagy január 1-i állapotokat közölnek.

2014-ben 71%-a járt óvodába.²³ Az Európai Bizottság 2016-os *Education and Training Monitor – Poland* című jelentése szerint a 4–6 éves gyermekek óvodalátogatási aránya 2012-ben 83, 2014-ben 87 (EU-átlag 94%), 2015-ben 90% volt. Ugyanebben az évben a 3 évesek 70, míg az 5 évesek 97%-a vett részt óvodai ellátásban.²⁴

A 2007-es oktatási törvény értelmében az előírásoknak való megfelelés esetén lényegében bármilyen jogi vagy természetes személy alapíthat óvodát vagy egyéb iskola-előkészítő intézményt, amely egy tipikus *laissez-faire* szabályozásnak számít. A magánbölcsődékkel ellentétben a magánóvodák jogosultak állami támogatásra, amelyet a helyi önkormányzat utal ki. Az állami óvodák díjszabását a helyi önkormányzat állapítja meg. A díjak javarészt a gyermekek étkeztetését fedezik, illetve idősebb gyermekek esetében bizonyos egyéb elfoglaltságokat (például zeneórák, táncórák, logopédiai képzések) a szülők különböző mértékekben térítenek. A rendszerváltást követően az óvodai díjak folyamatosan növekedtek, elsősorban az intézmények emelkedő működési költségei miatt. A legszegényebb családok számára az önkormányzat általában mérsékli az óvodai díjakat, esetleg teljesen el is engedi azokat (Lange–Fratzak 2010: 103).²⁵ Mivel az önkormányzati óvodák relatíve drágának számítanak, és a férőhelyek száma is messze elmarad az igényektől, Lengyelországban magas a magánintézményekbe járó gyermekek száma (10,4%, míg Csehországban 1,4, Szlovákiában pedig 1,7%) (Saxonberg 2014: 64).

A lengyel óvodai (és a sokkal szűkebb körű bölcsődei) ellátás körül rengeteg a feszültség. A gyermekjogi ombudsman hivatalába érkező panaszok döntő többségét az teszi ki, hogy az önkormányzati intézmény elutasította az olyan gyermek fogadását, akinek mindkét szülője teljes állásban dolgozik. Az intézmények nyitva tartása sem követi feltétlenül a szülői igényeket, ezen a PiS kormányzat már 2007-ben is igyekezett változtatni. Az állami-önkormányzati intézmények díjszabásainak köszönhetően rengeteg alacsonyabb jövedelmű család mond le a gyermekgondozási szolgáltatások igénybevételéről (Saxonberg [2014: 64] számításai szerint a 2000-es évek első felében az óvodai ellátás különböző díjai az átlag női kereset 19–20%-át tették ki, ami rendkívül magas arány).

A 2015-ben hivatalba lépett PiS-kormány az egy óvodás gyermekre eső éves támogatási összeget 2016-ban 1300-ról 1370 zlotyra emelte, míg a 2017-es ter-

²³ http://eurydice.org/wp-content/uploads/2016/01/BRIEF_EN_FINAL2015.pdf Letöltés: 2018. január 15.

²⁴ https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2016-pl_en.pdf Letöltés: 2018. január 15.

²⁵ Saxonberg (2014: 63) számításai szerint 2013-ban a szegény családok óvodai ellátásban részesülő gyermekeinek körülbelül 20%-a kapott valamilyen díjmérséklést vagy teljes elengedést.

vek szerint az óvodákban nyújtott kötelező iskola-előkészítő oktatások támogatását a következő évtől 1370 zlotyiról 4300 zlotyira fogják emelni.²⁶ A 2016-ban elfogadott Maluch (tipegő kisgyermek) program a következő költségvetési évre 151 millió zlotyit különít el kimondottan a 3–4 évesnél fiatalabb gyermekek gondozásának fejlesztésére, amelynek keretében a kormány a privát bölcsődék, óvodák és gyermekklubok alapítását kívánja ösztönözni.²⁷

CSALÁDPOLITIKAI INTÉZKEDÉSEK CSEHORSZÁGBAN 1990-TŐL NAPJAINKIG

A lengyelnél lényegesen fejlettebb csehszlovák jóléti állam a szocializmus időszakában egyszerre biztosított a családok számára kiterjedt gyermekgondozási szolgáltatásokat, illetve nagyvonalú pénzügyi támogatásokat, különösen a különböző pótlékjellegű juttatások formájában. Az 1980-as évek végén Csehszlovákia az éves GDP-je körülbelül 4,4%-át fordította családpolitikai kiadásokra (Steinhilber 2005: 7). A szilárdabb alapok a rendszerváltás után is éreztették hatásukat, a lengyelnél lényegesen kevésbé eladósodott, jobb makrogazdasági helyzetben lévő csehszlovák állam (még bizonyos megszorítások ellenére is) képes volt kiterjedtebb támogatást biztosítani a családoknak. Csehország és Szlovákia 1992-es különválása után az intézményes struktúrák meghatározó szerepe különösen jól demonstrálható a két ország családpolitikai modelljeinek alakulásán keresztül. A két állam eltérő politikai és társadalmi viszonyai ellenére a családtámogatási modellek sok szempontból hasonlóak maradtak.

Az 1990-es évek első felében a cseh(szlovák) családtámogatási rendszer kétlépcsős volt, amely alapjaiban mind a mai napig megmaradt. Az anyasági szabadságot a terhesség és az anyaság időszakában az anyasági támogatás (*vyrovnávací příspěvek v těhotenství a mateřství*) egészíti ki, majd a gyermeknevelés későbbi időszakában az átalánydíjas szülői támogatást különböző családi/gyermeknevelési pótlék jellegű (*rodičovský příspěvek, přídavek na dítě*) juttatások kísérik. Közben a kizárólag az édesanyák által igényelhető anyasági támogatások sokat nem változtak az évtizedek alatt, a szülői szabadság hossza és kifizetési mechanizmusai többször is átalakultak (Haskova–Uhde 2009: 101).

Csehszlovákia szétválása után a cseh jóléti állam átfogó reformjára 1995-ben került sor, amikor a különböző formájú családtámogatások „állami szociális

²⁶ https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2016-pl_en.pdf Letöltés: 2018. január 15.

²⁷ https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2016-pl_en.pdf Letöltés: 2018. január 15.

támogatással” minősültek át, amelyek elosztása a helyi hatóságok feladata lett. A reform számos támogatási formát jövedelemteszteltté alakított, ugyanakkor a kritériumok nem lettek különösebben korlátozó módon megállapítva. Mindemellett fontos megjegyezni, hogy az 1990-es évek közepére a cseh családtámogatási paradigmában háttérbe szorult a gyermekvállalás állami eszközökkel történő ösztönzése, a családpolitika egyre inkább a társadalmi egyenlőtlenségeket és a szegénység újratermelését megelőzendő szociálpolitikává vált (Frejka–Gietel-Basten 2016: 25). A liberál-konzervatív Demokratikus Polgári Párt (*Občanská demokratická strana*, ODS) 1995-ös családtámogatási reformprogramja alapvetően két fő célt szolgált. Egyrészt a kormány a jövedelmi viszonyokhoz kívánta kötni az anyasági támogatást, amely ezáltal csak a legszegényebb családok számára vált volna elérhetővé. Ezt a törekvést azonban az erős kereszténydemokrata ellenzék (*Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidová*, KDU-ČSL) megakadályozta, miközben népesedéstudósok a javaslat negatív demográfiai hatásaitól tartottak (Saxonberg 2014: 235).

Az 1995-ös családtámogatási reform körüli politikai csatározások egy olyan kompromisszummal zárultak, amely mind a mai napig meghatározza a pénzügyi támogatások rendszerét. Az ODS keresztülvitte a gyermeknevelési pótlék kifizetésének jövedelemteszthez való kötését, viszont a négy évig igényelhető szülői szabadság idején folyósított átalánydíjas támogatás univerzális jelleggel jár mindenkinek. A kereszténydemokraták pedig végül elérték a 4 éves kiterjesztést, igaz nem anyasági, hanem mindkét szülő számára igénybe vehető gyermekgondozási szabadság formájában. A reformból ugyanakkor kimaradtak azok a KDU-ČSL javaslatok, amelyek arra kötelezték volna a munkaadókat, hogy a 4 éves szülői szabadság után visszavegyék a munkavállalókat. A kötelező visszafoglalkoztatás időszaka továbbra is három év maradt, amely a reform előtti gyermeknevelési szabadság hosszához igazodott (Saxonberg 2014: 236). A támogatási rendszer viszont komoly diszkrepanciákat okozott a gyermekek óvodába történő felvétele kapcsán; mivel az állami intézmények csak szeptemberben fogadják a frissen óvodába kerülő gyermekeket, az otthon maradó anyák sokszor túllélik a három évet, amíg a munkavállalónak törvényi kötelezettsége őt visszafoglalkoztatni (Haskova–Uhde 2009: 104). A munkaerőpiaci diszkrepanciák ellenére a hosszú szülői szabadság intézménye népszerűnek számít, ugyanakkor problémásnak mondható, hogy döntő többségben kizárólag nők veszik igénybe. A Cseh Statisztikai Hivatal (*Český statistický úřad*, ČSÚ) adatai szerint az anyák körülbelül negyede marad otthon három évnél tovább, míg 40%-uk 2–3 évet tölt otthon a gyermekkel. Ezzel összefüggésben viszont növekedett a

szülőképes korú nők munkanélküliségi rátája, a kisgyermekes anyák a munkaerőpiac leginkább veszélyeztetett szegmentumának számítanak (részben a hosszú szabadság miatti stigmatizációknak, részben a túlzottan merev foglalkoztatási kondícióknak köszönhetően) (Haskova–Uhde 2009: 105).

A cseh családtámogatási modell jelentős megszorítássorozaton esett át a 2000-es évek második felében. Ennek oka elsősorban a válság, illetve a kormányok deficitcsökkentési törekvései voltak. Ezek az átalakítások lényegesen szűkítették a juttatásokra jogosultak körét. A 2006 utáni kormányok családpolitikai koncepcióit az egyéni felelősség és az állami ellátórendszerrel való függőség lazításának hangsúlyozása hatotta át. A 2010-es választások után a jobbközép-szociáldemokrata koalíciós kormány idején ez a retorika még kiegészült a jóléti támogatásokat „túlzott mértékben” igénybevevők stigmatizálásával és a gyermekgondozási támogatások elosztásának nagyobb hatékonyságával. 2008-ban a jobbközép kormány a 4 éves korig igénybe vehető gyermekgondozási támogatás átalakítását szorgalmazta. A javaslat lényege az volt, hogy a szülők eldönthetik, hogy rövidebb időszakot töltenek otthon magasabb átalánytámogatás mellett, vagy hosszabb időt alacsonyabb juttatásokkal (a pénzügyi támogatások rendszere ma is így működik, lásd lentebb). A juttatások megvágása a kormány költségvetési céljait szolgálta, és elsősorban az alacsonyabb jövedelmű anyákat ösztönözte a hosszabb otthonmaradásra. 2010-ben az ODS–CSSD-kormány csökkentette az egyszeri szülési támogatás (*přídavek na dítě*) összegét is, illetve kizárták a kifizetésekből a munkanélküli nőket (Blum et al. 2014: 479). Ezzel egyidőben a szülési támogatást jövedelmi szinthez kötötték, és már csak az első gyermek után folyósították. A ČSÚ számításai szerint ez az intézkedés 80%-kal csökkentette a szülési támogatási kiadásokat (Frejka–Gietal-Basten 2016: 25).

2009–2010-ben a kormány 7 hetes kortól az apák számára is elérhetővé tette a szülési szabadságot, viszont csökkentette az egyedülálló anyák számára nyújtott gyermeknevelési pótlék összegét, amivel elsősorban a házasságon kívül született gyermekek relatíve magas számát kívánta csökkenteni. Ez a megszorítás azonban rendkívül hátrányosan érintette a gyermekeiket egyedül nevelő anyákat, akik egy egyébként is sérülékeny szegmentumát jelentik a munkaerőpiacnak. 2012-ben a kormány jelentősen átalakította a szociális pótlék elnevezésű juttatást. Ez a támogatási forma az alacsony jövedelmű családok számára nyújtott segítséget a gyermeknevelési költségek fedezésében, és a kifizetések mértéke a család jövedelmi helyzetéhez volt kötve. Az átalakítás után csak a fogyatékos gyermekeket nevelő szülők lettek jogosultak a támogatás igénylésére (Blum et al. 2014: 480).

PÉNZBELI ELLÁTÁSOK

Gyermeknevelési szabadságok

Csehországban a fizetett anyasági és szülői szabadságok, a kiterjedt pótlékjellegű kifizetések, illetve a különböző egyszeri juttatások jóval összetettebb és összefüggőbb rendszert alkotnak, mint például Lengyelország esetében, így az egyes támogatási formák szétválasztása inkább csak metodikai jellegű.²⁸ A fizetett terhességi és anyasági szabadság egy gyermek születése esetén 28 hétig, ikerszülés esetén 37 hétig jár az édesanyának. A szabadság a szülés tervezett időpontjától visszaszámított 6–8 héttel kezdhető meg (Kocourková 2017: 1). Halva születés esetében 14 hét szabadság biztosított. Az apák a születés utáni 7. héttől kezdve igényelhetnek fizetett apasági szabadságot, de minimum 14 hetet az anyának kötelezően ki kell vennie.²⁹ A szimpla anyasági támogatás (*peněžitá pomoc v mateřství*) normál esetben az anya nettó fizetésének 70%-át teszi ki, és az állam a társadalombiztosítási alapból fizeti.³⁰ A juttatás igénylésének feltétele a társadalombiztosítási járulékok fizetése az igénylést megelőző minimum 270 napban (egyéni vállalkozó esetében 180 napban).³¹ Bizonyos esetekben viszont életbe lép egy jóval bonyolultabb helyettesítési mechanizmus is. Az ún. kompenzációs terhességi és anyasági támogatást (*vyrovnávací příspěvek v těhotenství a mateřství*) akkor fizeti az állam, ha az anyát a szülési szabadság miatt a munkaadója alacsonyabb fizetési fokozatba sorolja, vagy kénytelen munkahelyet váltani. Ilyen esetekben a juttatások alapját a szülő új pozíciójában keresett napi szintre bontott jövedelem nagysága jelenti.³² 942 cseh korona napi keresetig a jövedelemhelyettesítési ráta 100%-os, 942 és 1412 korona között

²⁸ Ahogy a cseh családtámogatási rendszer pénzügyi támogatásainak elemzése során is egyértelmű lesz, az anyasági és szülői szabadsághoz kapcsolódó juttatások, illetve a családi pótlék jellegű támogatások között sok szempontból nem érdemes éles különbséget tenni. A leglényegesebb különbségek részben triviális jellemzőket jelentenek: a szülési/szülői juttatások a terhességi és gyermekgondozási szabadságok miatt kieső munkabért kompenzálják, míg a családi pótlékszerű kifizetések a gyermek felneveléséhez szükséges kiadások kompenzációjához járulnak hozzá, és alaphelyzetben nem implicálnak szabadságolási kérdéseket. Másrészt a különbségek abból is adódhatnak (például Lengyelország esetében), hogy a kétféle támogatási forma finanszírozása különböző bevételekből és kasszákból történik.

²⁹ http://ec.europa.eu/employment_social/empl_portal/SSRinEU/Your%20social%20security%20rights%20in%20Czech%20Republic_en.pdf (2013: 11) ; <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1106&intPagelId=4469&langId=en> Letöltés: 2018. január 15.

³⁰ 2008-ban a cseh kormány a kompenzációs arányt az anya bruttó fizetésének 90%-áról a nettó fizetés 69%-ára változtatta (jelenleg az érték 70%). Saxonberg és Sirovátka (2009: 97) számításai szerint az átalakítás azt eredményezte, hogy az anyasági támogatás a bruttó fizetés körülbelül 80%-át teszi ki, vagyis összességében valamelyest csökkent a kifizetések összege.

³¹ https://www.mpsv.cz/files/clanky/6600/information_family_policy.pdf Letöltés: 2018. január 15.

³² A kompenzációs terhességi és anyasági támogatás iránti kérelmet az édesanya a munkáltatójával együtt nyújtja be. Vitás esetekben a Cseh Társadalombiztosítási Hivatal (Česká správa sociálního zabezpečení) jár el.

60%-os, 1412 és 2824 korona között 30%-os, 2824 korona feletti kereset esetén pedig az édesanya nem jogosult erre a támogatási formára.³³

A gyermek 4 éves koráig vehető igénybe szülői szabadság, illetve az ezen időszak alatt folyósított szülői pótlék (*rodičovský příspěvek*). Ahogyan azt fentebb is jeleztük, a gyermekgondozási szabadság alatti támogatás hosszáról és intenzitásáról a szülők döntenek. A juttatások összege a szabadság hosszával párhuzamosan csökken.³⁴ Ha a szülők 19 hónapig kívánják igénybe venni a szülői pótlékot, akkor 11 500 cseh korona támogatást kapnak. 29 hónap esetében 7600, ezen túl pedig 5116 koronát.³⁵ Beteg gyermek esetében a pótlék összege fix 7600 korona a gyermek 7 éves koráig. A legrövidebb ideig tartó és legmagasabb juttatást igénylő szülők esetében a támogatás folyósítása 2012 óta a napi keresethez mért jövedelemteszthez kötött. Azon szülők esetében, akiknél a napi keresetre bontott jövedelemteszt nem végezhető el (egyetemi hallgatók, önálló vállalkozók, vagy bárki, aki valamilyen okból nem fizetett társadalombiztosítást), a szülői pótlék kifizetése egyféle mechanizmus alapján történik: 9 hónapig havi 7600 koronát kapnak, majd 9 hónaptól 4 éves korig havi 3800 koronát (Blum et al. 2014: 478).³⁶ Megszorítások vannak viszont érvényben a gyermekgondozási intézmények igénybevétele esetén. A támogatás csak akkor folyósítható, ha a gyermek nincs napi négy óránál többet az óvodában, illetve 2 éves kor alatt a gyermekek maximum 46 órát vagy öt napot lehetnek bölcsődében havonta (Blum et al. 2014: 480).

A gyermek 6 éves koráig vehetik igénybe a rászoruló szülők a jövedelemteszthez kötött gyermeknevelési pótlékot (*přídavek na dítě*). A jövedelemküszöb, amely alatt a családok jogosultak a kifizetésre a létminimum 2,4-szeresében van megállapítva. A megélhetési minimum összegét a ČSÚ külön számítja ki az egy háztartásban élő személyekre (lásd: 2. táblázat), és ezek összege adja a teljes megélhetési minimumot, amelynek a 2,4-szeres értéke alatt vehető igénybe a gyermeknevelési pótlék, életkor szerinti bontásban. A cseh munkaügyi és szociális minisztérium adatai szerint a rászorultsági kritérium alatti családoknak a 6 év alatti gyermek után 500, a 6–15 év közötti gyermek után 610, a 15–26 év közötti gyermek után pedig 700 cseh korona jár havonta.³⁷

³³ <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1106&intPagId=4469&langId=en> Letöltés: 2018. január 15.

³⁴ 2017-ben a kormány lényegesen csökkentette a szülői szabadság igénybe vehető időtartamait. 24, 36, illetve 48 hónapról 19, 29, illetve 43 hónapra rövidült a fizetett szabadság.

³⁵ A szülői szabadság alatt kifizetett juttatások összege 220 ezer cseh koronában van maximalizálva a gyermek 4 éves koráig. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1106&intPagId=4469&langId=en> Letöltés: 2018. január 15.

³⁶ <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1106&intPagId=4469&langId=en> Letöltés: 2018. január 15.

³⁷ <http://www.mpsv.cz/en/1603> Letöltés: 2018. január 15.

2. táblázat: A családi háztartásban egy főre jutó megélhetési minimumösszegek 2017-ben (cseh korona)
The living minimum defined separately for each member of a shared household in the Czech Republic (CZK) in 2017

Megnevezés	Megélhetési minimumösszeg
Elsődleges felnőtt korú kereső a háztartásban	3 140
Második felnőtt korú kereső a családban (nem kiskorú)	2 830
6 év alatti eltartott gyermek	1 740
6–15 év közötti eltartott gyermek	2 140
15–26 év közötti eltartott, tanuló gyermek	2 450

Forrás: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1106&intPagId=4469&langId=en> Letöltés: 2018. január 15.

Az ún. szociális támogatás igénylését a kormány 2012-ben előbb jelentősen korlátozta a tartósan beteg gyermeket nevelő családokra, majd teljesen meg is szüntette ezt a juttatási formát, mégis érdemes röviden áttekinteni a működési mechanizmusát, mivel a támogatás kivezetése rendkívül hátrányosan érintette a szegényebb családokat (Blum et al. 2014: 480). A juttatást azon családok kaphatták, ahol az összes jövedelem nem haladta meg az eltartott gyermekekre számított megélhetési minimum összegek kétszeresét. Az egy főre bontott létminimum összege itt csak a gyermekek korának függvényében változott, a szülőkre eső háztartáson belüli jövedelem mértéke nem számított (Blum et al. 2014: 478). A szociális támogatás mértéke növekedett, ha a családban tartósan beteg gyermeket neveltek, vagy ha a szülő egyedül nevelte a gyermekét.

Családi adókedvezmények

A cseh állam családi adókedvezmény-rendszerrel is próbálja segíteni a gyermeket vállalkozó helyzetét. Az adókedvezmények rendszere szerves része egy állam jóléti politikájának, és vagy az adóalapból, vagy magából az adóból történő levonást jelent. A családi adókedvezmények fő célja egyrészt a gyermekvállaláshoz kapcsolódó magasabb költségek ellensúlyozása különböző redisztributív mechanizmusokon keresztül, másrészt a szülők munkavégzésének ösztönzése és támogatása. A családi adókedvezmények működése és hatékonysága kapcsán az egyik fő kérdés, hogy a rendszer milyen intenzitású redisztributív hatással és munkavállalásra gyakorolt hatással rendelkezik. Megfelelő ellensúlyok hiányában az adókedvezmények könnyen vezethetnek „felfelé történő, vagy »perverz« új-

raelosztáshoz”, hiszen a nagyobb kedvezményekhez csak a megfelelően magas jövedelműek jutnak hozzá (Darvas–Mózer 2004: 68).

A cseh családi adókedvezmény rendszerében a megtérítendő adójóváírás összege 2008-ban 6000-ról 10 680 cseh koronára emelkedett gyermekenként. A visszatéríthető adójóváírás bevételnek számít, amelyet belevesznek a háztartási jövedelmek számításába, ezáltal befolyásolja például az egyéb családtámogatási juttatásokra való jogosultságot. Bizonyos esetekben viszont az adójóváírás nem speciálisan visszatéríthető módon működik (*credit supplemented tax bonus*, CTB), ami negatív adóként funkcionálva védi azokat a családokat, amelyeket az alacsony jövedelem részlegesen vagy teljesen kirekeszt az adókedvezmény érvényesítéséből. A 2011 óta elérhető speciálisan visszatéríthető adókedvezményt (amelyet nem számítanak bele háztartási jövedelmekbe) csak azok a családok vehetik igénybe, ahol a jövedelem nem haladja meg az éves minimálbér hatszorosát. A CTB maximalizált értéke 52 200 cseh korona, ami az egy gyermek esetén járó visszatéríthető adójóváírásnak a 4,9-szerese (Jahoda–Jana 2013: 2214).

A cseh családi adókedvezmény-rendszer redisztributív és szegénységcsökkentő hatásait illetően nincs szakirodalmi konszenzus. Jahoda és Jana (2013: 2219) szerint a mechanizmus redisztribúciós potenciálja meglehetősen gyenge, mivel a (jövedelemteszt ellenére) a kedvezményezett 80%-a nem tekinthető valóban rászorultnak. A szerzőpáros számításai azt mutatják, hogy az adókedvezményt igénylő háztartások 23–25%-át fenyegeti szegénység, miközben ez a réteg az összes kifizetés mindössze 20%-át kapja. A CTB gyakorlatilag a társadalom valamennyi decilise számára elérhető (beleértve a legmagasabb decilisekbe tartozó családokat), aminek elsősorban az az oka, hogy a kedvezmény mértékét az igénylő jövedelméhez mérten, nem pedig a teljes családi jövedelemhez viszonyítva tesztelik. Emiatt általában az alacsonyabb jövedelmű szülő (az esetek döntő többségében az anya) igényli meg az adókedvezményt, mivel a magasabb jövedelem ellenében történő jövedelemteszt esetén a család valószínűleg elesne a támogatástól. Ez a mechanizmus viszont nem szűri ki azt a lehetőséget, hogy az apa magasabb keresete miatt a háztartásban az egy főre eső jövedelem is magas lesz, viszont a család az anya igénylése miatt ugyanúgy jogosult a kedvezményre (Jahoda–Jana 2013: 2219).

Avram és Militaru (2016: 1374) ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy a cseh gyermekszegénységi mutatók európai szinten is jónak mondhatók, amiben jelentős szerepe van a családi adókedvezmény-rendszernek. A szerzőpáros szerint a különböző családtámogatási mechanizmusoknak köszönhetően (amelyben az adókedvezmény mellett az egyéb kifizetések és támogatások is

benne vannak) a gyermekszegénységi ráta a transzferek után 17,6-ről 9,6%-ra esik a mediánjövedelem 60%-ával rendelkező családokban, míg a mediánjövedelem 40%-át kereső családokban ugyanez az arány 9,3, illetve 1,5%. A szerzők azt is hangsúlyozzák, hogy nemzetközi összevetésben a cseh családi adókedvezmény-rendszer hatása a gyermekszegénység enyhítése kapcsán meglehetősen robusztusnak tűnik, vagyis ennek az intézkedésnek relatíve nagy önsúlya van a családtámogatási intézkedéscsomagban (ami egyben azt is jelenti, hogy a családi adókedvezményekkel összevetve az egyéb intézkedéselemeknek kisebb szerep jut a gyermekszegénység csökkentésében).

GYERMEKGONDOZÁSI SZOLGÁLTATÁSOK

Bölcsődei ellátás

A rendszerváltás után Csehországban radikálisan csökkent az állami fenntartású bölcsődék (*jesle*) száma. A zuhanás olyan mértékű volt, hogy a bölcsődei ellátás tekintetében a szocializmus vége felé még a világ élvonalába tartozó országban az 1990-es évek közepére lényegében alig maradt valami az állami bölcsődei rendszerből. Haskova (2010: 14) szerint ez a tendencia a költségvetési megszorításokon túl az 1990-es évek konzervatív családpolitikai narratívájával függött össze. Az évtized során előtérbe kerülő re-familizáló családpolitikák felértékelték a nő gondozói szerepét, amelynek legeklatánsabb megnyilvánulása a négy évig igénybe vehető szülői szabadság volt. Mindehhez járult még a szocialista nagyvállalatok által működtetett bölcsődék gyors eltűnése és a bölcsődei finanszírozás önkormányzati fennhatóság alá kerülése (Haskova 2010: 14). Ez utóbbi azt jelentette, hogy a bölcsődék finanszírozását teljes egészében a helyi önkormányzatnak kellett megoldania, viszont az óvodákkal ellentétben a bölcsődék után semmilyen kiegészítő állami támogatás nem járt. Az intézmények működési költségeinek fedezése ezáltal az önkormányzat, illetve a szülők feladatává vált, miközben a bölcsődék egy 1991-es törvénynek köszönhetően kikerültek az iskola-előkészítő intézmények köréből (ahová egyébként csak néhány évvel korábban kerültek be). Ezek a folyamatok az 1990-es években tömeges bezárásokhoz vezettek (lásd: 3. táblázat). 1991-ben még 1043 állami bölcsőde és 39 829 férőhely volt Csehországban, míg 2007-re már csak 54 intézmény működött mindössze 1587 férőhellyel, amelyek döntő többsége a nagyvárosi igényeket szolgálta ki (Válková 2010: 43). Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a bölcsődei helyek egy részét azok a gyermekek foglalják el, akik a szülői szabadságon lévő szülők havi öt bölcsődei napban maximalizált szolgáltatását veszik igénybe.

3. táblázat: Önkormányzati bölcsődék és bölcsődei férőhelyek száma Csehországban
 Number of nurseries and places in municipal nurseries in the Czech Republic

Megnevezés	1990	1992	1996	1997	2000	2003	2005	2008
Intézmények száma	1 043	381	151	101	65	60	54	48
Bölcsődei férőhelyek	39 829	13 196	5 551	2 965	1 867	1 770	1 671	1 498
Időtartam	–	1990–92	1992–96	1996–97	1997–00	2000–03	2003–05	2005–08
Férőhelyek számának csökkenése, %	–	–64,9	–57,9	–46,6	–37,0	–5,2	–5,6	–10,4

Forrás: Kucharová (2010: 36) alapján saját szerkesztés.

A bölcsődébe járó gyermekek döntő többsége (több mint a fele) 2–3 éves, körülbelül a negyedük 3 évnél idősebb vagy 1–2 éves. Elenyésző viszont az egy évnél fiatalabb gyermekek aránya. Ez azt mutatja, hogy a legnagyobb igény azoknál a szülőknél jelentkezik, akik a legrövidebb, 19 hónapos fizetett szülői szabadságot igénybe véve a gyermek 2 éves kora után szeretnének visszatérni a munkaerőpiacra (Válková 2010: 43).

Az állami bölcsődék bezárási hullámára ráerősítettek még a demográfiai tendenciák is. Az 1990-es évek demográfiai mélypontja miatt hirtelen jelentősen csökkent a bölcsődei férőhelyek iránti igény. A ČSÚ adatai szerint a 2 év alatti gyermekek összlétszáma az 1993-as 369 ezerről 2002-re 273 ezerre zuhant, a 3–5 év közötti gyermekek összlétszáma pedig 383 ezerről 286 ezerre (Kucharová 2010: 24). A bölcsődei kapacitások szűkössége a 2000-es évek közepére, második felére vált nyilvánvalóvá, amikor az ezredforduló idején növekedésnek induló születésszám ismét növelni kezdte az igényeket. 2007-ben 323 ezer, 2008-ban pedig már 341 ezer 2 év alatti, illetve 267 ezer, valamint 296 ezer 3–5 év közötti gyermek élt Csehországban (Kucharová 2010: 24).

A radikálisan lecsökkent kapacitású állami bölcsődei rendszer viszont nyilvánvalóan képtelen volt felszívni a megnövekedett gyermekmennyiséget, ezért a 2000-es években két irányból indult meg a hirtelen erősödő igények kielégítése. Egyrészt az állam lehetővé tette, hogy (jelentős diszkrecionális jogkör mellett)³⁸ az óvodák is befogadhassanak 3 év alatti gyermekeket. Ennek köszönhetően a 2 éves gyermekek közel negyede van óvodai férőhelyre regisztrálva, miközben folyamatosan nő az egyre túlterheltebb óvodák által elutasí-

³⁸ A 3 év alatti gyermek elfogadása kapcsán az intézmény mindenképp az anyagi helyzetét és a szabad férőhelyek számát mérlegelve dönt az esetleges elhelyezés mellett.

tott regisztrációs igények száma is. A túl sok gyermeket fogadó óvodák sokszor úgy próbálják megoldani a helyzetet, hogy évkezdéskor beregisztrálják ugyan a 3 évesnél fiatalabb gyermekeket, valójában viszont csak akkor adnak nekik férőhelyet, amikor a gyermek betöltötte a 3. életévét, feltöltve ezáltal az időközben kirotálódott gyermekek helyét. Másrészt megjelentek a privát bölcsődék is, és kezd elterjedni a gyermekfelvigyázás is, ám mind a magánintézmények, mind a babysitterek megfizetése meghaladja az átlagos jövedelmű cseh családok lehetőségeit.³⁹ A cseh kormány ugyanakkor nem ad túlzottan sok segítséget a magánbölcsődék fenntartásához, miközben különösen a 2000-es években rengeteg magánintézmény jött létre. A magánbölcsődék térítési díjai rendkívül magasak (jóval meghaladják a nettó havi átlagkereset felét), ami csak a társadalom legfelsőbb rétegei számára teszi lehetővé a privát intézmények igénybevételét (Saxonberg 2014: 63).

Mivel a szülői szabadságról visszatérő nőt a munkaadója csak három évig köteles visszafoglalkoztatni, a gyermekgondozási helyek szűkössége oda vezet, hogy az anyák közel 40%-a a harmadik év letelte után nem tud visszamenni dolgozni, mivel csak a negyedik évbe belenyúló szabadság igénybevételével tudja megoldani gyermeke felvigyázását. Ezzel viszont kikerülnek a kötelező visszafoglalkoztatás védett időszakából, ami jelentősen megnehezíti a munkaerőpiaci reintegrációjukat. Mindezek eredményeként a középfokú végzettséggel rendelkező nők körülbelül 80, míg a diplomás nők közel 70%-a marad otthon 1–3 éves gyermekével, és a szűkös gyermekgondozási férőhelyek miatt sokan belekezdenek a szülői szabadság negyedik évébe is (Haskova 2010: 16).

Óvodai ellátás

A cseh óvodarendszer nem élt át a bölcsődei hálózathoz hasonló mértékű összeomlást a rendszerváltás után, bár az állami intézmények és férőhelyek száma ezen a területen is csökkent. 1991-ben 7335 óvoda (*mateřské školy*) volt Csehországban, 2008-ban már csak 4808. A demográfiai hatások az óvodáskorú népesség esetében is hasonlóan működtek, mint a 3 év alatti gyermeknél, ami nagyjából hasonló megpróbáltatásokat rótt az intézményrendszerre (vö. 4. táblázat).

---

³⁹ Information about family policy system in the Czech Republic (2009). https://www.mpsv.cz/files/clanky/6600/information_family_policy.pdf. Letöltés: 2018. január 15.

4. táblázat: Óvodák száma Csehországban
Number of kindergartens in the Czech Republic

Megnevezés	1989/ 90	1991/ 92	1995/ 96	1999/ 2000	2002/ 03	2005/ 06	2008/ 09	2016/ 17
Állami óvodák	7 328	6 906	6 338	5 816	5 697	4 741	4 702	5 209
Magánóvodák	–	61	121	69	80	72	82	–
Egyházi óvodák	–	5	16	16	21	21	25	–
Állami óvodák aránya,%	100	99,1	97,9	98,6	98,3	98,1	97,8	–
Gyermekek száma	395 164	323 270	333 433	290 192	284 865	282 183	301 620	362 653
Óvodába járó gyermekek aránya a 3–5 év közötti népességen belül, % ^{a)}	97,4	83,3	88,4	94,7	104,3	102,8	101,7	–
Az óvodák számának változása, %	100	95	88	81	79	66	66	71
Az óvodába járó gyermekek számának változása, %	100	82	84	73	72	71	76	92

Forrás: Kucharová (2010: 37), ČSÚ alapján saját szerkesztés.

Megjegyzés: ^{a)} Az arány számításakor figyelembe kell venni, hogy nemcsak 3–5 év közötti gyermekek járnak óvodába, hanem kivételes esetben 3 év alatti, illetve 5 év feletti gyermekek is.⁴⁰

Az óvodai férőhelyek szűkösségét ugyanakkor komolyan súlyosbítja még egy tényező. Míg a kisebb gyermekek esetén a szülők hajlamosabbak úgy gondolni, hogy a gyermeket az anyának kell gondoznia,⁴¹ addig a 4 évesnél idősebb (vagyis már óvodáskorú) gyermekek esetében a szülők 73%-a véli úgy, hogy a gyermek legjobb helye az óvodában van (Kucharová 2010: 26). Ez az explicit módon familializáló attitűd alapjaiban határozza meg a cseh családtámogatási modell egyéb intézkedéscsomagjait. A hosszú fizetett szülői szabadságon keresztül a rendszer némileg tompítja a bölcsődék iránti igényt, az óvodai szolgáltatások iránti igény viszont magas, már csak azért is, mert a fizetett szülői szabadság maximuma a gyermek 4 éves korában ér véget. Tovább növeli az óvodai férőhelyek iránti igényeket a gyermekgondozási szolgáltatásokkal való magas fokú elégedettség. A gondozási és az óvodai tevékenységekkel a szülők 97%-a elégedett, több mint 50%-a pedig nagyon elégedett.

⁴⁰ Az Európai Bizottság *Education and training monitor 2016 – Czech Republic* jelentése 2015-ben 86,4%-ra becsülte a 4–6 éves gyermekek óvodalátogatási arányát. https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2016-cz_en.pdf
 Letöltés: 2018. január 15.

⁴¹ Közvéleménykutatási adatokra hivatkozva Kucharová (2010: 27) ezt az arányt az 1–2 éves gyermekek esetében 90, a 2–3 éves gyermekekénél 78%-ra becsüli.

Az óvodák működtetéséért a helyi önkormányzatok felelősek, viszont az intézmények finanszírozását (jóllehet egyre inkább csökkenő mértékben) támogatja az oktatási, ifjúsági és sportminisztérium. A növekvő fenntartási költségeket az önkormányzatok a szülőkre terhelik, amely körülbelül az egy főre jutó bruttó minimálbér egytizedét jelenti. Ha a gyermek kétszülős családban él, az óvodai díj nagyságrendileg az átlagjövedelmű szülők bruttó keresetének körülbelül 2%-át teszi ki, míg az alacsony jövedelmű családok esetében ugyanez az arány a nettó jövedelem körülbelül 8%-át jelenti (jóllehet egyéni elbírálás útján a szegényebb családok gyakran mentesülnek a díjfizetés alól). A konkrét díjakat azonban számos tényező határozza meg, amely javarészt az önkormányzat döntésétől és az óvoda által nyújtott szolgáltatásoktól függ. Mindezek alapján elmondható, hogy a díjak valószínűleg nem bizonyulnak meghatározó szempontnak az óvodai helyekhez való hozzáférésben (Kucharová 2010: 29).

A 4–5 éves gyermekek óvodai elhelyezésére mutató magas igények, az iskolába későn engedett gyermekek, illetve a bölcsőde helyett az óvodában regisztrált 3 év alatti gyermekek miatt a cseh óvodák túlterheltek, és az elutasított befogadási kérelmek száma egyre növekszik (különösen a nagyobb városokban). Nehezíti a hozzáférési mutatók meghatározását, hogy egyrészt nincs arra semmilyen központi adat, hogy országos szinten hány szabad óvodai hely marad végül kihasználatlanul (javarészt a regionális demográfiai különbségek miatt), illetve az egyedi elbírálások miatt azt sem lehet országos szinten meghatározni, hogy pontosan milyen arányban vesznek igénybe óvodai férőhelyeket a 3 év alatti gyermekek.

CSALÁDPOLITIKAI INTÉZKEDÉSEK SZLOVÁKIÁBAN 1990-TŐL NAPJAINKIG

Csehszlovákia szétválása után az első nacionalista-populista Mečiar-kormány 1993-ban korlátozta az eltartott gyermek után járó támogatás (*prídavok na dieťa*) mértékét: csak azok a családok lettek rá jogosultak, amelyekben a havi átlagjövedelem nem érte el a 16 ezer szlovák koronát. A kormányváltást követően a mindössze kilenc hónapig regnáló, a kereszténydemokraták által dominált nagykoalíció (amelynek magyar pártok is a tagjai voltak) tovább szigorította a gyermeknevelési pótlék jövedelmi kritériumait. 1996-ra a korábban univerzális családi pótlékra jogosult, 15 év alatti gyermeket nevelő családok aránya 78%-ra csökkent. A második Mečiar-kormányt követő jobbközép koalíció ismét univerzálissá tette a családi pótlékot. Ezen túl külön kiegészítő gyermeknevelési pótlékforma (*príplatok k prídavku na dieťa*) vált elérhetővé azon hátrányos

helyzetű családok számára, amelyek éves jövedelme alacsonyabb volt, mint a megélhetési minimum 1,37-szorosa, illetve 2,2-szerese.⁴² A Dzurinda-kormány 2004-ben megszüntette a gyermeknevelési pótlékkifizetések differenciálását, viszont a relatíve alacsony fixösszegű támogatás nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy otthon tartsa a nőket (Saxonberg 2014: 239–240).

Amint azt Lengyelország esetében is láthattuk a jobboldali pártok Szlovákiában is igyekeztek egyrészt kiterjeszteni a családi juttatások rendszerét, másrészt ösztönözni az apák gyermeknevelésben vállalt szerepét. A 2000-es évek első felében a Szlovák Demokratikus és Keresztény Unió (*Slovenská demokratická a kresťanská únia*, SDKÚ) által dominált Dzurinda-kormány a szülői támogatást (*rodičovský príspevok*) elérhetővé tette az apák számára is, jóllehet a kifizetés mértéke meglehetősen alacsony volt. A 2003-ban bevezetett támogatás egyik érdekessége az volt, hogy maximum egy hónapig egyszerre vehette igénybe mindkét szülő. A mechanizmus ugyanakkor nem volt különösebben népszerű, javarészt az anyasági támogatás (*materské dovolenka*) alacsony helyettesítési rátájának (a kettős igénylés lehetőségének bevezetésekor a korábbi nettó fizetés 55%-a), illetve az apáknak járó csekély átalánytámogatásának köszönhetően, ezért a kormány 2005-ben eltörölte a rendelkezést (Saxonberg 2014: 241). A Smer (*Sociálna demokracia*, 2005 előtt Harmadik Út), amely 2006 óta Szlovákia meghatározó pártja, igyekezett piacosítani a gyermekellátást. A kormány lehetővé tette, hogy a 3 éves szülői szabadság vége előtt a munkaerőpiacra visszatérő szülők a ki nem fizetett szülői támogatásból finanszírozzák gyermekeik magánbölcsődei ellátását. A kezdetben nagylelkűnek tűnő 2008-as rendelkezést 2010-ben kiegészítették, amelynek értelmében a szülők már csak a meg nem igényelt szülői támogatásösszeg 25%-át fordíthatták a privát bölcsődei ellátás finanszírozására. Mivel a magánbölcsődék díjai lényegesen magasabbak a szülői támogatás összegénél, a fel nem használt szülői támogatás negyede a magánbölcsődei költségek mindössze 8–10%-át jelenti. Mindez nem teszi szélesebb körök számára elérhetővé a magánbölcsődei szolgáltatásokat (Saxonberg 2014: 240).

A rendszerváltást követő évtizedek családpolitikai vitái hektikusak, és párt-ideológiai szempontokból inkonzisztensek voltak. Például a jobbközép kormányok először szigorították a támogatások jövedelmi kritériumait, később viszont univerzálissá tették a gyermeknevelési támogatást. Az apák gyermeknevelésben betöltött szerepének növelésével szintén az egyébként konzervatív családmodell szerepét hangsúlyozó kereszténydemokrata kormányok kísérleteztek,

⁴² A megélhetési minimum 1,37-szorosa és 2,2-szerese közti éves jövedelemmel rendelkező családok ennek a kiegészítő családi pótlékuk egy csökkentett értékét kapták.

miközben a baloldali Smer a piaci mechanizmusok szerepét igyekezett erősíteni a családtámogatási modellben.

PÉNZBELI ELLÁTÁSOK

Gyermeknevelési szabadságok

Szlovákiában a fizetett anyasági szabadság (*materské dovolenka*) jelenleg 34 hét, 2017. július 1-jétől 77%-os bruttó bérhelyettesítési rátával.⁴³ Az anyasági támogatás kiutalása a szlovák társadalombiztosítási ügynökség (*Sociálna poisťovňa*) hatáskörébe tartozik, és az anya akkor jogosult a kifizetésre, ha az igénylést megelőző két év során legalább 270 napig fizetett társadalombiztosítási járulékot. Valamennyi társadalombiztosítási járulékot fizető anya (beleértve a magánvállalkozókat⁴⁴ és az önkéntes betegbiztosítási alapba befizető nőket is) jogosult a fizetett szülői szabadságra. A fizetett anyasági szabadság 34 hetéből 6–8 hetet az édesanyának kötelező jelleggel ki kell vennie közvetlenül a szülés előtt. Ikerszülés esetén a 34 hetes fizetett anyasági szabadság 43 hétre, egyedülálló anya esetében pedig 37 hétre emelkedik. Nevelőszülők 28 hét fizetett anyasági szabadságot vehetnek igénybe, míg a legalább két újszülöttet örökbefogadó szülők 37 hetet igényelhetnek. Halvaszületés esetén az anya 14 hét fizetett szabadságra jogosult (Gerbery 2017: 352–353). Az anyasági támogatást 2003 óta az anya hozzájárulásával az apák is igényelhetik⁴⁵, de az apa által használt időszakban a másik szülő nem jogosult a kifizetésre. Ezt a támogatási formát az apa a szülést követő hatodik héttől kérheti, viszont a férfiak általában magasabb fizetése miatt ez az opció sem vált kimondottan népszerűvé, jóllehet az igénylések száma növekvő tendenciát mutat (2012-ben mindössze 222 apa igényelte a szülési támogatást, 2016-ban már 3079 [5. táblázat]).⁴⁶

---

⁴³ <https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/articles/slovakia-incentives-for-men-to-take-time-off-work-for-family-life> Letöltés: 2018. január 15. Az anyasági támogatás összege ugyanakkor nem haladhatja meg a havi nettó átlagbér másfélszeresét (Gerbery 2017: 352).

⁴⁴ A szlovák társadalombiztosítási rendszerben a magánvállalkozók a bevallott jövedelmük 4,4%-át fizetik be a tb-kasszába (Gerbery 2017: 352).

⁴⁵ Nem összekeverendő a szintén 2003-ban bevezetett szülői támogatás (rodičovský príspevok) mindkét szülő által egyszerre igényelhető, 2005-ben megszüntetett lehetőségével.

⁴⁶ <https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/articles/slovakia-incentives-for-men-to-take-time-off-work-for-family-life> Letöltés: 2018. január 15. Letöltés: 2018. január 15.

5. táblázat: Anyasági támogatás Szlovákiában, 2012–2016
Maternal benefits in Slovakia, 2012–2016

Megnevezés	2012	2013	2014	2015	2016
Támogatást igénylők összesen	59 548	58 223	57 597	59 383	63 937
Támogatásban részesülő férfiak száma	222	314	717	1 731	3 079
Támogatásban részesülő férfiak aránya, %	0,37	0,46	0,89	2,69	4,43
A támogatás átlagos időtartama nők esetében, hét	34	34	34	34	34
A támogatás átlagos időtartama férfiak esetében, hét	28	28	28	28	28

Forrás: <https://www.eurofound.europa.eu/printpdf/observatories/eurwork/articles/slovakia-incentives-for-men-to-take-time-off-work-for-family-life> alapján saját szerkesztés. Letöltés: 2018. január 15.

6. táblázat: Szülői támogatás Szlovákiában, 2012–2016
Parental benefits in Slovakia, 2012–2016

Megnevezés	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
A szülői támogatás havi összege, euró	164	190	195	200	203	203	203
Bruttó havi átlagbér, euró	769	786	805	824	858	883	912
A támogatás összege az átlagbérhez viszonyítva, %	21,3	24,2	24,2	24,3	23,7	23,0	22,3
Összes igénylés száma	183 501	185 393	188 004	188 701	188 296	187 228	187 695
Szülői támogatásban részesülő férfiak száma	4 525	4 803	5 019	5 210	5 550	5 710	5 894
Támogatásban részesülő férfiak aránya az összes támogatottn belül, %	2,47	2,59	2,67	2,76	2,95	3,05	3,14

Forrás: <https://www.eurofound.europa.eu/printpdf/observatories/eurwork/articles/slovakia-incentives-for-men-to-take-time-off-work-for-family-life> alapján saját szerkesztés. Letöltés: 2018. január 15.

A fizetett szülői szabadság (*rodičovský príspevok*) a gyermek 3 éves koráig igényelhető valamelyik szülő számára (tartós fogyatékkal rendelkező gyermek esetében 6 éves koráig). A szülői támogatás havonta fix 213 euró, és az igénylő szülő vállalhat mellette teljes állást, ha úgy dönt, hogy visszatér a régi munkahelyére, amelyet a munkaadó köteles fenntartani számára. A szlovák munkajog ugyanakkor arra is lehetőséget ad, hogy a szülő a gyermek 8 éves koráig egyhónapos résztelekben vegye ki a szülői szabadságot, és a szülők váltogathatják, hogy éppen melyikük veszi igénybe a juttatást (Gerbery 2017: 353). Bár a szülői

támogatás nettó átlagbérhez mért aránya lényegében nem változott (a juttatás összege a 2009-es 159 euróról 2017-re 213 euróra emelkedett, amit csak szolidan halad meg az átlagbér növekedési üteme), mégis egyre több férfi veszi igénybe (lásd: 6. táblázat). A támogatás összege 25%-kal növekszik, ha az anya egyszerre több gyermeket szül, és felére csökken, ha az iskoláskorú gyermek a törvényben meghatározottnál többször marad ki az iskolából (Gerbery 2017: 354).

Családi pótlék jellegű juttatások és egyéb támogatások

A vizsgált országokkal összevetve Szlovákiának meglehetősen fejletlen a családi pótlék rendszere. A gyermek tanulmányaihoz kötődő családi pótlékre (*prídavok na dieta*) a szülők a tankötelezettség végéig (16 év), illetve felsőoktatási tanulmányok esetén a gyermek 25 éves koráig tarthatnak igényt. Ez utóbbi esetben akkor jár a családi pótlék, ha a gyermek egyetemi hallgató, illetve betegség miatt nem folytathat tanulmányokat vagy jövedelemszerző tevékenységet. Az egy gyermek után járó családi pótlék jelenlegi összege 23,52 euró.⁴⁷ A családi pótlékot az állam tehát minden olyan személynek nyújtja, akinek eltartott gyermek neveléséről és életfenntartásáról kell gondoskodnia, feltéve, hogy eleget tesz a következő feltételeknek:

- a gyermeket ténylegesen eltartja,
- állandó vagy ideiglenes lakóhellyel rendelkezik Szlovákiában,
- az eltartott gyermek állandó vagy ideiglenes lakóhellyel rendelkezik Szlovákiában.

Ígényelhető még kiegészítő családi pótlék (*priplatok k prídavku na dieťa*), amely anyasági támogatáshoz kapcsolódva kerül folyósításra havi 11 euró értékben.

A tanulmányhoz kötött családi pótléknál sokkal fontosabb állami juttatásnak számít a gyermekgondozási segély (*príspevok na starostlivosť o dieťa*), amelyben a 3 évnél fiatalabb gyermekről gondoskodó szülők részesülhetnek (az igényt az egyik szülő nyújthatja be). Súlyosan beteg gyermek esetében a jogosultsági korhatár 6 év. A gyermekgondozási segélyt ugyanazon gyermek után csak az egyik szülő veheti igénybe. Az a szülő, aki anyasági támogatásban részesül, és annak mértéke alacsonyabb a gyermekgondozási segély összegénél, kérvényezheti a különbség kiegyenlítését. A támogatási forma állandó munkaviszonyhoz, vagy középfokú, felsőfokú tanulmányok folytatásához kötött. A kifizetések összegei a gyermekgondozás helyszínének és költségeinek függvényében módosulnak.

---

⁴⁷ <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1127&intPageld=4761&langId=en> Letöltés: 2018. január 15.

Ha a háztartás deklarált gyermekgondozási költségei elérik a maximum havi 280 eurót, a szülők igényelhetik ezt az összeget. Havi 41 eurót lehet igényelni akkor, ha nagyszülő vagy rokon gondozza a gyermeket, ez esetben nem szükséges deklarálni a gyermekneveléssel kapcsolatos költségeket. Havi 80 euró gyermekgondozási segélyt igényelhetnek a családok, ha a gyermek állami bölcsődébe vagy óvodába jár (Gerbery 2017: 354–355).

A cseh családi adókedvezmény rendszerrel összevetve a szlovák mechanizmus jóval kevésbé kiterjedt és redistributív. A szülők évente fejenként 250 eurót írhatnak le az éves személyi jövedelemadójukból a gyermek 25 éves koráig.⁴⁸ A szülési támogatás (*príspevok pri narodení dietata*) olyan ellátás, amelynek révén az állam hozzájárul az újszülött alapvető szükségleteinek kielégítéséhez kapcsolódó költségek fedezéséhez. A juttatás átalányösszegű, és a gyermek születése után egy alkalommal jár. Születési támogatásra a szülést követően jogosult az anya, illetve az apa, ha az anya meghalt, vagy az 1 évnél fiatalabb gyermeket az apa neveli, valamint az örökbefogadó szülő. A juttatás iránti igényt a születéstől számított 6 hónapon belül kell benyújtani. A támogatás összege a harmadik gyermek születéséig 829 euró, a harmadik gyermek után pedig gyermekenként 151 euró.⁴⁹

BÖLCSŐDEI ÉS ÓVODAI ELLÁTÁSOK

A többi szocialista országhoz hasonlóan 1990 előtt a bölcsődék (*detské jasle*) Csehszlovákiában is az egészségügyi minisztérium fennhatósága alá tartoztak. A rendszerváltás és Csehszlovákia felbomlása után azonban a szlovák bölcsődei rendszer kikerült az egészségügyi minisztérium felügyelete alól, és igazából semmilyen más kormányzati entitás alá nem tagozódott be, fenntartásuk teljes egészében a helyi önkormányzatok feladata lett. Ennek következtében a szlovák bölcsődei rendszer krónikusan alulszabályozott, nem léteznek megfelelő és univerzális képzettségi és curriculáris követelmények, nincsenek felügyeleti szervek, és semmilyen központi támogatás nem érhető el a bölcsődék számára. A helyzet további súlyos hozadéka, hogy nincsenek olyan központi szervezetek, amelyek számon tartanak a bölcsődei rendszerrel kapcsolatos alapvető adatokat (intézmények száma, regionális eloszlása, beíratott gyermekek száma, helyigények,

⁴⁸ <http://visegradrevue.eu/family-policy-in-slovakia-in-urgent-need-of-reform/> Letöltés: 2018. január 15.

⁴⁹ <http://tehotenstvo.rodinka.sk/prirucka-pre-rodica/peniaze-pre-rodicov/prispevok-pri-narodení-dietata/> Letöltés: 2018. január 15.

magánintézmények alapítása stb.). Ez lehetetlenné teszi egyrészt a bölcsődei szolgáltatások helyzetének felmérését, másrészt pedig az érdemi nemzetközi összevetést is (Gerbery 2010: 111).

A szocialista rendszer örökségének köszönhetően a szlovák óvodarendszer stabilabb formában vészelte át a rendszerváltás utáni éveket, bár az állami intézmények száma drasztikusan esett (1989-ben a szlovák területeken 4025 óvoda volt, 1994-re 3300, 2008-ban pedig már csak 2871 állami intézmény volt Szlovákiában) (Gerbery 2010: 114). Bár az óvodák (*materské školy*) formálisan az oktatási minisztérium fennhatósága alá tartoznak, az intézmények üzemeltetése, fenntartása (és igény esetén sokszor azok alapítása is) a helyi önkormányzatok feladatkörévé vált. Az oktatási minisztérium felügyeli és ellenőrzi az óvodákat, meghatározza az alapvető curriculáris követelményeket, de érdekes módon a helyi önkormányzatok meglehetősen magas szintű autonómiát élveznek a tananyag meghatározásában. Magánszemélyek vagy jogi entitások, valamint egyházak egyaránt alapíthatnak óvodákat, ezeknek az intézményeknek ugyanazon követelményeknek kell megfelelniük, mint az állami óvodáknak.⁵⁰

A bölcsődei szolgáltatások súlyos hiányosságai Szlovákiában is az óvodarendszerben csapódnak le. Az elégtelen bölcsődehelyzet miatt 1994-től az óvodák kötelesek befogadni a 2 év feletti és 3 év alatti gyermekeket is⁵¹ (ez viszont még mindig azt jelenti, hogy a 2 év alatti gyermekek állami szintű felügyelete lényegében nem megoldott). Ahogy ezt Lengyelország és Csehország esetében már láthattuk, az eredmény itt is az óvodák túlterhelődése és súlyos óvodapedagógus-hiány lett. Gerbery (2010: 115) számításai szerint a 2 éves korú gyermekek nagyságrendileg 14–18%-a jár óvodába (lásd: 7. táblázat), és a korai befogadási igények elutasítási rátája 1–2% körül mozog. Az elutasítási arányból egyrészt arra lehet következtetni, hogy a 2 éves gyermekek elhelyezésének kérdése valószínűleg nem egy olyan akut problémakör, amelyre a szakpolitikának sürgősen válaszolnia kellene. Másrészt viszont az is valószínű, hogy sok szülő már eleve meg sem próbálja a 2 éves gyermekét óvodába adni, mivel biztosak a kategorikus elutasításban. Mivel az elutasított 2 éves gyermekek száma 1997 óta (ekkor 7805 2 évest nem vettek fel óvodába) szinte folyamatosan csökken, valószínűleg nem növekszenek az igények a korai óvodai elhelyezésre.

⁵⁰ <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002302/230213E.pdf> Letöltés: 2018. január 15.

⁵¹ A 3 év alatti gyermekek elfogadása az intézmény anyagi, oktatási és elhelyezési feltételei alapján hozott döntési körébe tartozik.

7. táblázat: Adott életkori csoportok óvodalátogatási aránya Szlovákiában
The share of children in kindergartens in Slovakia (as % of all children in given age category)

Év	2	3	4	5	3-5 évesek összesen
	évesek				
1994	12,52	47,51	61,82	74,59	61,30
1999	14,13	54,49	68,77	90,41	71,34
2003	18,73	60,09	71,38	85,34	72,40
2006	15,15	61,96	73,78	83,94	73,12
2008	10,05	60,93	73,01	81,78	71,73

Forrás: Gerbery (2010: 115) alapján saját szerkesztés.

Az oktatási minisztérium először 1997-ben fogalmazott meg átfogó programtervet az óvodai oktatás fejlesztésére. A tervezet két fő problémát azonosított: az egyre égetőbb óvodapedagógus-hiány és a képzettségük romlása, valamint a hátrányos helyzetű gyermekek integrációjának hiányosságai. 2008-ban az óvodai oktatásról szóló törvény és annak rendeleti kiegészítései az óvodát az iskolai oktatást előkészítő intézményként definiálták, amelynek célja a gyermekek személyes fejlődésének elősegítése. Azt már az 1997-es programterv is kilátásba helyezte, hogy valamennyi 5 éves gyermek számára hozzáférhető legyen az ingyenes, állami óvodai hely, mivel ebben a korban megy végbe a gyermekek felkészítése a kötelező általános iskolai tanulmányokra. Az 5 évesek óvodalátogatási aránya azonban 80–90% között mozog, aminek nem utolsósorban az az oka, hogy a szlovák törvények nem teszik kötelezővé az iskolakezdés előtti egy évben az óvodáztatást.⁵²

2014-ben 2870 óvoda volt, összesen 7525 csoporttal, amelyből 7201 kínált teljesnapos ellátást. 2014-ben óvodai oktatásban 153 059 2 és 7 év közötti gyermek vett részt, akiket 14 841 óvodapedagógus felügyelt és oktatott. Ugyanebben az évben az *UNESCO Education for all 2015* című jelentése szerint 812 speciális óvoda működött, amely összesen 1465 speciális nevelési igényű gyermeknek nyújtott szolgáltatásokat. A jelentés szerint 2014-ben az 5–6 éves gyermekek 91,7%-a járt óvodába, és összesen 9682 kérelem volt függőben a 2013 szeptemberi évkezdéskor. A számok ugyanakkor nem fedik teljesen a keresleti-kínálati dinamikákat; egyrészt mert nem mindegyik szülő adja 5–6 éves korában óvodába gyermekét, másrészt pedig sok gyermek nem kezdi meg az iskolát 6 éves

⁵² <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002302/230213E.pdf> Letöltés: 2018. január 15.

korban (évente nagyságrendileg 4500 gyermek).⁵³ Az iskolát akár a szülő, akár az óvoda javaslatára később kezdő gyermekeknek az intézmények prioritizált helyet biztosítanak.

Az óvodai kérelmek mérlegelésekor az intézmények nem mondhatnak ellent az érvényben lévő törvényi szabályozásoknak, nem diszkriminálhatnak (például nem tehetik befogadási feltétellé, hogy mindkét szülő dolgozzon, vagy hogy az adott településen legyen a bejelentett lakhelyük). Szabad helyek esetén az óvodák év közben is felvehetnek gyermekeket. A 2008-as óvodai törvények maximalizálták a csoportlétszámokat: maximum 20 fő lehet a 3–4 éves gyermekeket magukba foglaló csoportokban, 21 fő a 4–5 évesek csoportjaiban és 22 fő az 5–6 évesek csoportjaiban. Bizonyos esetekben (a család lakhelyváltozása, késleltetett iskolakezdés, a gyermek egészségügyi problémái) a vezető óvodapedagógus maximum három plusz főt tehet be az egyes csoportokba. Külön csoportokat lehet létrehozni az iskola-előkészítő oktatás céljából, különböző extracurriculáris tevékenységek (zene, sport) gyakorlására, vagy idegennyelvek tanulására (ezek a külön csoportok nem haladhatják meg a 12 főt).⁵⁴

KONKLÚZIÓ

Tanulmányunkban rövid történeti kitekintésekkel megpróbáltuk bemutatni Lengyelország, Csehország és Szlovákia jelenlegi családtámogatási rendszereit. Mindhárom ország esetében megfigyelhető volt, hogy a rendszerváltás nem jelentett lényegi cezúrát a családpolitikai intézményrendszerek fejlődésében: az alapvető struktúrák és támogatási mechanizmusok nagyrészt a rendszerváltás előtti évtizedekben alakultak ki. Az 1990 utáni szakpolitikai mozgásokra általában jellemző volt, hogy a konzervatív pártok inkább a népesedéspolitikai irányultságot, míg a régió szociálliberális pártjai inkább a szociálpolitikai szempontokat kívánták érvényesíteni a családtámogatási modellekben. A konzervatív kormányzatok Lengyelországban és Csehországban is emelték az anyasági szabadságok időtartamát és a támogatások mértékét, illetve új ellátási formákat vezettek be. A szociálliberális kormányzatok jellemzően a pótlékjellegű juttatások szerepét növelték például Csehországban, és igyekeztek jövedelemteszteltté (és ezáltal jobban célzottá) tenni bizonyos ellátási formákat.

---

⁵³ <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002302/230213E.pdf> Letöltés: 2018. január 15.

⁵⁴ <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002302/230213E.pdf> Letöltés: 2018. január 15.

Mindhárom országra jellemző, hogy az állam és a kormányzatok a családtámogatási politikákon keresztül is igyekeznek szabályozni bizonyos munkaerőpiaci folyamatokat. Az anyasági támogatások kiterjesztése azonban megerősíti a családpolitikák genderizáló aspektusait. Ugyanakkor mindhárom ország kormányzatai próbálják növelni az apák gyermekgondozásban betöltött szerepét. A legkevésbé genderizáló tendenciák Lengyelországban megfigyelhetők, ahol a legrövidebb a fizetett anyasági támogatás, ezért a nők (a bölcsődei ellátórendszer fejletlensége ellenére) hamar visszatérnek a munkaerőpiacra. Az utóbbi 10–15 évben mindegyik ország rugalmasabbá tette a pénzbeli ellátások felhasználását: a szülők felváltva vagy több részletben is kivehetik a szülői szabadságokat. A fizetett anyasági szabadság után mindhárom ország rendkívül hosszú, 3–4 éves gyermeknevelési szabadságot biztosít a szülőknek, amelyet leginkább az anyák vesznek ki, ez pedig jelentősen rontja a nők munkaerőpiaci pozícióit.

Mindhárom országban mutatkoznak különböző formában megjelenő diszcrepanciák a pénzbeli ellátási formák és a gyermekgondozási lehetőségek között. A hosszúra nyújtható gyermeknevelési szabadságokat jellemzően nem egészíti ki széles körben elérhető bölcsődei ellátórendszer. Mindegyik országban súlyos bölcsődei férőhelyhiány mutatkozik, és az igények általában az óvodai ellátásra terhelődnek tovább. Lengyelországban a „nulladik” óvodai évfolyam keretében nyújtanak egyes óvodák bölcsődei jellegű szolgáltatásokat, Csehországban pedig az óvodák befogadhatnak 3 év alatti gyermekeket is. Ez viszont az óvodai ellátás szintjén jelent férőhely és erőforrás problémákat. A bölcsődei férőhelyek hiánya, és a négy évre nyújtható gyermeknevelési szabadság nagymértékben felelős a cseh nők körében tapasztalható rossz foglalkoztatási mutatókért. A bölcsődei szolgáltatások rugalmassága különösen fontos szempont lehet a gyermeknevelés állami segítése kapcsán: Csehországban például bizonyos pénzbeli gyermeknevelési támogatások csak akkor folyósíthatók, ha a gyermek egy bizonyos időnél többet nem tartózkodik a bölcsődében vagy az óvodában.

A családpolitikai modellek értékelése kapcsán egyszerre kell tekintetbe venni azt, hogy az országok intézkedéscsomagjai milyen népesedéspolitikai és szociálpolitikai eredményeket értek el. Fontos megjegyezni, hogy nincs szakirodalmi konszenzus, hogy az egyes családtámogatási mechanizmusok milyen népesedés- és tágabb szociálpolitikai eredményekhez (például gyermekszegénység csökkenése, nők munkaerőpiaci helyzetének javulása, hátrányos helyzetű családok segítése) vezetnek. A rendszerváltás utáni évek demográfiai mélypontjai valamennyi országban előtérbe állították a családtámogatási modellek népesedéspolitikai aspektusait. A szakértők többsége ezzel kapcsolatban arra hívja

fel a figyelmet, hogy rendkívül nehéz kauzális szintű kapcsolatot találni a születéstámogató intézkedések és a születések számának emelkedése között. Ezzel összefüggésben Neyer és Anderson (2008: 719) azt hangsúlyozzák, hogy nemzetközi összevetésekben nem mutatható ki, hogy melyek azok a népesedéspolitikai intézkedések, amelyek hasonló jellegű demográfiai változásokat okoznak az egyes országokban. Ennek részben az lehet az oka, hogy minden családpolitika egy komplex és országonként különböző szocioökonómiai és szociokulturális struktúrán keresztül fejt ki hatását. Gauthier (2007) szerint a kifejezetten népesedéstámogató családpolitikai intézkedések hatása inkább kimutatható például a gyermekszületés időzítésének változásában, mint a valódi és állandó termékenységnövekedésben. A családpolitikai és születésösztönző programok csak egyik tényezőjét jelentik a gyermekvállalási döntéseknek, emellett nagy szerepe lehet például a párkapcsolati viszonyoknak, a munkaerőpiaci helyzetnek, vagy az egyes társadalmi csoportok által vallott értékrendeknek is. Jelen tanulmány keretei között egyáltalán nem elemeztük a lakáshelyzet és a szülési kedv összefüggéseit, mindazonáltal a családalapítást ösztönző lakáspolitikáknak fontos népesedésügyi vonzatai vannak (lásd például: Mulder–Billari 2010, Mulder–Clark–Wagner 2006).

Mindez azt is jelenti, hogy a bemutatott országok alacsony fertilitási mutatóit természetesen nem lehet csak a családpolitikai támogatási modellek számlájára írni. Ugyanakkor azonosítható néhány olyan tendencia, amelyre a családpolitikák adekvát reagálása szükséges. Egyrészt világszerte növekszik a házasságon kívül született gyermekek száma, viszont a vizsgált országok támogatási rendszerei egyelőre csak korlátozottan igazodtak ehhez a trendhez. Másrészt az elmúlt évtizedek nemzetközi tapasztalatai azt is világosan mutatják, hogy a fejlett országokban a nők magas szintű foglalkoztatása korrelál a magas gyerek számmal. Ebben az értelemben a három közép-európai ország esetében valószínűleg okozati összefüggés áll fenn az alacsony fertilitási mutatók, illetve a rendkívül hosszú gyermeknevelési szabadságok és a relatíve fejletlen bölcsődehálózatok között. A demográfusok többsége egyetért abban, hogy a jól fejlett, könnyen elérhető bölcsődehálózatok érdemben képesek segíteni a nők munkaerőpiaci helyzetét, és ezen keresztül növelhetik a szülési kedvet is.

IRODALOM

- Avram, Silvia – Militaru, Eva 2016: Interactions Between Policy Effects, Population Characteristics and the Tax-Benefit System: An Illustration Using Child Poverty and Child Related Policies in Romania and the Czech Republic. *Social Indicators Research*, 128(3), 1365–1385.
- Blum, Sonja – Formánková, Lenka – Dobrotič, Ivana 2014: Family Policies in 'Hybrid' Welfare States after the Crisis: Pathways between Policy Expansion and Retrenchment. *Social Policy & Administration*, 47(4), 468–491.
- Darvas Ágnes – Mózer Péter 2004: Kit támogassunk? *Esély*, 2004/6, 64–99.
- Ferge Zsuzsa 2017: *Magyar társadalom és szociálpolitika 1990–2015*. Osiris, Budapest.
- Frejka, Tomas – Gietel-Basten, Stuart 2016: Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990. *Comparative Population Studies*, 41(1), 3–56.
- Gauthier, Anne 2007: The impact of family policies on fertility in industrialized countries: a review of the literature. *Population Research and Policy Review*, 26(3), 323–346.
- Gerbery, Daniel 2010: Public childcare in the Slovak republic: development, outcomes and public attitudes. *Manka goes to work. Public childcare in the Visegrad countries 1989–2009*. Budapest Institute for Policy Analysis, Budapest, 107–124.
- Gerbery, Daniel 2017: Slovak Republic country note. In Blum, Sonja – Koslowski, Alison – Moss, Peter (eds.): *International review of leave policies and research 2017*, 352–357.
- Hašková, Hana – Mariková, Hana – Uhde, Zuzana 2009: Leaves, Allowances, and Facilities: Childcare Past and Present. In Hašková, Hana – Uhde, Zuzana (eds.): *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Institute of Sociology, Prague.
- Hašková, Hana – Uhde, Zuzana (eds.) 2009: *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Sociologický ústav AV ČR, Praha.
- Hašková, Hana 2010: Factors contributing to the decline in childcare services for children under the age of three in the Czech Republic. In Ágota Scharle (ed.): *Manka goes to work. Public childcare in the Visegrad countries 1989–2009*. Budapest Institute for Policy Analysis, Budapest, 4–21.
- Information about family policy system in the Czech Republic* (2009). Czech Presidency of the Council of the EU 2009. Ministry of Labour and Social Affairs of the Czech Republic.
- Inglot, Thomasz 2008: *Welfare States in East Central Europe, 1919–2004*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Inglot, Thomasz – Szikra, Dorottya – Raț, Cristina 2012: Reforming post-communist welfare states: Family policy in Poland, Hungary, and Romania since 2000. *Problems of Post-Communism*, 59(6), 27–49.
- Inglot, Thomasz 2016: Path-dependency versus Reform in Pensions and Family Policy Re-examined: Dual Trajectories of the Polish Welfare State since the 1990s. *Social Policy & Administration*, 50(2), 241–261.
- Jahoda, Robert – Jana, Godarová 2013: Family policy in the Czech Republic: Redistribution of wealth through the child tax bonus. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 61(7), 2213–2210.

- Kolaczek, Bożena 2007: Investment in youth and the equal chance principle in family and education policy. *Polityka Społeczna/Social Policy*, Special issue: Family policy in Poland, 34(8), 38–45.
- Kocourková, Jirina 2017: Czech Republic country note. In Blum, Sonja – Kosłowski, Alison – Moss, Peter (eds.): *International review of leave policies and research 2017*, 265–273.
- Kurowska, Anna – Michon, Piotr 2017: Slovak Republic country note. In Blum, Sonja – Kosłowski, Alison – Moss, Peter (eds.): *International review of leave policies and research 2017*, 265–273.
- Kucharová, Vera 2010: Supply and demand for children's day-care facilities and its determinants in the Czech Republic. *Manka goes to work. Public childcare in the Visegrad countries 1989–2009*. Budapest Institute for Policy Analysis, Budapest, 21–41.
- Lange Milena – Frączak, Ewa 2010: Day care services for Children in Poland, 1980–2008. *Manka goes to work. Public childcare in the Visegrad countries 1989–2009*. Budapest Institute for Policy Analysis, Budapest, 96–106.
- Mulder, Clara – Clark, Willam – Wagner, Michael 2006: Resources living, arrangements and first union formation in the United States, the Netherlands and West Germany. *European Journal of Population*, 22(1), 3–35.
- Mulder, Clara – Billari, Francesco 2010: Homeownership and Low Fertility. *Housing Studies*, 25(4), 527–541.
- Neyer, Gerda – Anderson, Gunnar 2008: Consequences of Family Policies on Childbearing Behavior: Effects or Artifacts? *Population and Development Review*, 34(4), 699–724.
- Ocnasova, Zuzanna – Sotirovic, Vilana 2015: Europeanization of Family Policies: Comparative Analysis of Policy Discourses on Gender Equality in Care Policies in Czech Republic, Lithuania and Slovakia. <http://gs.elaba.lt/object/elaba:18887767/index.html> Letöltés: 2018. január 15.
- Rodin, Johnny 2011: Fertility Intentions and Risk Management: Exploring the Fertility Decline in Eastern Europe During Transition. *Ambio*, 40(2), *Coping with Complexity in Baltic Sea Risk Governance*, 221–230.
- Saxonberg Steven – Sirovátka Tomas 2009: Czech family policy: Refamilialization in the face of contradictory public attitudes. *Journal of Societal & Social Policy*, 7(3), 95–106.
- Saxonberg, Steven 2014: *Gendering Family Policies in Post-Communist Europe. A Historical-Institutional Analysis*. Palgrave MacMillan, Basingstoke.
- Sobotka, Tomáš 2002: Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries: Evidence and interpretation. *Population Research Centre Working Paper Series*, 1.
- Sowa, Agnieszka 2016: Family 500+: A new family income-supporting benefit in Poland. *ESPN Flash Report*, 2016/45. Compiled by: Agnieszka Sowa (European Social Policy Network).
- Steinhilber, Silke 2005: Gender and Post-socialist Welfare States in Central Eastern Europe: Family Policy Reforms in Poland and the Czech Republic Compared. In Razavi Shahra – Hassim, Shireen (eds): *Gender and Social Policy in a Global Context. Social Policy in a Development Context*. Palgrave Macmillan, London, 68–86.

- Suwada, Katarzyna – Plantin, Lars 2014: On Fatherhood, Masculinities, and Family Policies in Poland and Sweden — a Comparative Study. *Polish Sociological Review*, 188 (4), 509–524.
- Szelewa, Dorota 2006: *Three faces of familialism: comparing family policies in the Czech Republic, Hungary and Poland*. Paper proposed for the RC19 Annual Academic Conference: Social Policy In a Globalizing World: Developing A North-South Dialogue, Florence 6–8 September 2006.
- Thornton, Arland – Philipov, Dimiter 2009: Sweeping Changes in Marriage, Cohabitation and Childbearing in Central and Eastern Europe: New Insights from the Developmental Idealism Framework. *European Journal of Population*, 25(2), 123–156.
- van de Kaa, Dirk 1987: Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, 42(1), 1–59.
- Válková, Jana 2010: What is the direction of the Czech childcare policy? *Manka goes to work. Public childcare in the Visegrad countries 1989–2009*. Budapest Institute for Analysis, Budapest, 41–57.

COMPARING THE FAMILY POLICY FRAMEWORKS IN POLAND, CZECH REPUBLIC AND SLOVAKIA

ABSTRACT

This study offers a comparison between the family policy models of Poland, Czech Republic and Slovakia. We will examine the financial benefits these countries provide for families (such as paid and unpaid maternity leaves, parental leaves, family allowances and family tax credits) and their childcare systems. Since the current family policy frameworks cannot be understood without exploring the historical background of these institutions we shortly analyse how these welfare policies became highly politicized after the transitions. The basic institutional structures and distributive mechanisms that evolved in the socialist era continue to live on in every examined country. Every countries' welfare provisions experienced severe crises in the 1990s, and the demographic downturns and social tensions were both the causes and the results of the collapse of the welfare state. The reforms and fine-tuning of these provisions were often subordinated to political goals, but these patterns were not consequent. For example the strong influence of the Polish Catholic church on childcare hindered the evolvement of a strong nursery and kindergarten network, compared with other CEE countries with similar historical experiences. The Czech Republic has a well-developed family policy framework that can be considered as the reason for higher fertility rates.

SZEMLE

Demeter Gábor – Bagdi Róbert: *A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben (A GIS lehetőségei a történeti kutatásokban)*. k.n., Debrecen–Budapest, 2016. 112 A/4 oldal, 22 színes térképmelléklettel

Az első polgári népszámlálás fennmaradt felvételi ívei a 19. századi lokális társadalomszerkezet lenyomatát hordozó ritka kincsek. Elszórt előzmények után (Tóth 1996, 2000) először e forrás bázisán Pozsgai Péter (2006) vállalkozott nagymintás elemzésre, legújabbán pedig egy nagyobb európai összehasonlító demográfiai vizsgálatnak képezi ez az alapját (Őri 2012, Őri-Pakot 2014, 2016). A történeti és demográfiai indíttatású érdeklődés mára tovább szélesedett, s mint jelen kötet mutatja, immár a történeti földrajz oldaláról is megkezdődött e forrás vallatása.

A forrásbázis különös értékét az adja, hogy ekkor még megvolt a rendiségből megörökölt háztartáslapú szemlélet, ugyanakkor már nem rovatos, az egész települést átfogó táblázatokkal, hanem olyan korszerű felvételi ívekkel dolgoztak, amelyek az ingatlan tulajdonviszonyai mellett több új változó bevonásával hierarchikus rendben szerepeltetik a háztartásfő alá rendelt háztartást. Nem kevesebbről van ezért szó, minthogy a rendi és a polgári kor határáról – még az egyéni számlálólapok bevezetése előtt – egy, a társadalom finomszerkezetét leképező forrás segítségével valós képet kaphatunk a lokális társadalmak térbeli rétegződéséről és demográfiai viszonyairól. A trianoni határokon belüli Magyarországról sajnálatosan kevés helyről maradt fenn e forrás, amelynek értékét így ritkasága is növeli. Az egykori zempléni megyeszékhely egyike azon kevés vá-

rosias településnek, amelynek társadalmi viszonyai felderíthetők a fennmaradt felvételi ívek segítségével. A történeti szociológiai, demográfiai elemzésen túl a Demeter–Bagdi szerzőpáros munkájának többlete, hogy a település ház- és háztartásszintű vizsgálatok az eredmények megjelenítése során kiaknázták a térinformatika kínálta lehetőségeket is.

A kötet négy nagyobb fejezetre tagolódik. A forrás és az alkalmazott módszer bemutatását követi a társadalmat az alapvető szociológiai dimenziók mentén ábrázoló térképsorozatra felfűzött második rész. Ezt követően a kutatók által alkotott változók mentén kivitelezett statisztikai elemzések kerülnek előtérbe, majd a zárófejezetben az előbbi fejezetben a kutatók által előállított kategóriák és az így nyert összefüggések kerülnek tesztelésre, összevetve azokat a népszámlálás saját foglalkozási kategóriáival.

A kötet nívója, hogy a szöveges elemzés és a táblázatos adatközlés szokásos eszköztárán túllépve, az alkalmazott, a többváltozós statisztikai elemzéseket is integráló GIS térinformatikai szoftver segítségével az eredmények közvetlen térképi megjelenítése is lehetővé vált. Sátoraljaújhely város digitalizált korabeli, telekszintű alaptérképe jelentette azt a bázist, amely a kutatás térképen megjelenített eredményeinek alapjául szolgált. Tekintve, hogy a rendi összeírások logikáját folytatva, a felvételi íveket az 1870-es népszámlálás idején is a telekkönyvi sorszámozásnak megfelelően töltötték ki, az egyes családok lakhelyei könnyedén beazonosíthatóak. Ennek megfelelően a város akkor 9900 lakosát a lakhelyeiket leképező 2150 háztartás mentén (a népszámlálás fogalomhasználatát követve az ún. lakófelek/ Wohnparteien) vették fel a kutatók. Felmerülhet, hogy miért nem személyi szintű adatbázis készült. Itt lényegében az a kutatói döntés született, hogy a városi társadalom nagycsoportjaira fókuszáló kutatásban a háztartásfő státusát meghatározó dimenziók kapnak prioritást. Igaz, ezáltal a háztartásfő mögött megbúvó személyeket jobbra aggregált tömegként kellett kezelniük, ami pl. a gyerekkorúak esetében nem tette lehetővé a saját vagy kosztos, albérlő gyerekek elkülönítését. Ezzel együtt az elkészült adatbázis nemcsak a makroszintű – itt településléptékű – elemzéshez kiváló alap, de más nominális forrásokkal kombinálva (anyakönyvek, hagyatéki iratok, adóívek stb.) a mikroléptékű háztartás-rekonstrukció megkezdésének fundamentuma. Bár a szerzőpáros ez utóbbi irányba csak kismértékben mozdul el, mindazonáltal „családi hálózatok” címszó alatt felvillantják a mikroléptékű elemzésben rejlő lehetőségeket is. A nagytömegű adat értelmezése általánosabb, szociológiai jellegű kérdések mentén gyümölcsöző igazán. Jóllehet az egyetlen évmetszet óhatatlanul is statikussá teszi a kutatási perspektívát, ahol nem jelenhetnek meg az összehasonlítás, a mozgás vizsgálatá-

nak szempontjai, az egy időmetszetre fókuszáló kutatással is rendkívül értékes tudásra tehetünk szert. A térben is ábrázolt felekezeti és foglalkozásszerkezeti megoszlás, a háztartások demográfiai jellemzői, a laksűrűség, vagy éppen a honos és idegen népesség aránya csupa olyan szempont, amelyek vizsgálata elengedhetetlen ahhoz, hogy valós képet nyerhessünk a rendi-polgári átmenet időszakának társadalmi átalakulásáról. E ponton jelzem, hogy a város kiválasztása a kutatók részéről nem pusztán a forrásadottságok determinálta döntés, hanem egy olyan, erőteljesen növekvő piac- és közigazgatási központ vizsgálata, amely az észak-dél irányban elnyúló Zemplén megye alföldi és hegyvidéki övezetének találkozásánál fekszik, népességének származását, megélhetési módjait és felekezeti beágyazottságát tekintve pedig a legnagyobb változatósságot mutatja.

A felekezeti megoszlás térbeli leképeződése jól tükrözi a város történeti időrétegeit. Az eredendően református városi polgárság és megyei elit a település központi utcái mentén tömörült. Velük szemben az újabban bevándorolt, általában kisegítő foglalkozást űző görög katolikusok a település peremterületein leltek otthonra. A zsidók elsősorban mint bérlők jelentek meg a város központjában is, ezért esetükben a másutt jellemző szegregáció itt nem mutatható ki. Hasonló a helyzet a katolikusokkal. Noha hivatásszerkezetük, laksűrűségük a reformátusokhoz képest szerényebb körülményekre utal, összességében „előrehaladott társadalmi differenciálódásról” beszélhetünk esetükben is. A foglalkozásszerkezet szerinti társadalomkép vizsgálata egyszerre árnyalja és meg is erősíti az előbbieket. A lokális elit és hivatalnokok csoportja lakta a város központibb részeit. Hozzájuk csatlakoztak a kereskedők és más polgári foglalkozásúak, majd az iparosok körülöttek meghúzódó övezete, végül a széleken a helyi szegénység csoportjai. Ezt az eredményt klaszterelemzés is megerősítette. A laksűrűség tekintetében azonban a belváros sem mutatott feltétlen jobb képet a zsidók átlagosnál magasabb gyerek száma és a gyakran a lakások egy helyiségében kialakított boltok miatt.

A településre jellemző házassági mintázatok egyúttal továbbvezetnek a területi és a felekezeti endo- és exogámia, illetve a társadalmi mobilitás kérdéséhez. Meglepő módon az izraeliták körében volt a legmagasabb a helyben születettek aránya, de ez az érték sem nagyobb 45%-nál; Sátoraljaújhely jellemzően egy környezete által éltetett település volt. (Szemléletesek a családi állapot, a felekezet, a társadalmi csoport és a helyi/migráns háttér dimenzióit bemutató táblázatok a 22–23. oldalon.) A kötetbe szerkesztett 22 színes és 2 fekete-fehér térkép a második fejezethez kapcsolódóan jeleníti meg az egyes változó kombinációk eredményeképp előállt térbeli mintázatot.

A kötet harmadik fejezetét (*A társadalom rétegződésének vagyoni, vallási és demográfiai sajátosságai Sátoraljaújhelyen 1870-ben*) olyan módszertani kísérletnek tekintem, ahol a szerzők a lehető legtöbb oldalról kívánták körbejárni, hogy a történeti anyagon milyen eljárásokkal adható a társadalomszerkezet legpontosabb leírása. Mint írják, „az adatbázis szerkezete lehetővé tette a társadalom életkor, foglalkozás, demográfiai és szociális mutatók, vallás és vagyon, társadalmi presztízs szerinti tagolódásának vizsgálatát” (51. o.). E komplex, többváltozós elemzést feltételező kérdések megválaszolása SPSS segítségével történt, s elsősorban az 1700 kereső foglalkozással bíró háztartásfőre vonatkozó adatokat hasznosította. A vagyoni helyzet fontos eleme e vizsgálatnak, aminek megkerülhetetlen része az ingatlantulajdon szemrevételezése is. Utóbbira a kötet szerint azért nem került sor, mert a forrás nem tartalmaz erre vonatkozó adatot (vö. 51. o.). Fontos adalék ez, mert arra is rávilágít, hogy ezek szerint nem egységes űrlap használatával történt az első polgári népszámlálás felvétele. Az általam jobban ismert Magyaróvárnak a mosonmagyaróvári levéltárban őrzött népszámlálási anyagában az ún. „házi gyűjtő lajstrom” fejlécén szerepel a tulajdonos neve. Zemplénben az elnevezés is más, az űrlap címeként „fölvételi ív” szerepel.

A harmadik rész egy sziporkázó, de sohasem öncélú módszertani „mutatvány”: „a helyi társadalom differenciáltságának vizsgálatához három eltérő – különböző módszertannal kreált – változót vezettünk be”, írják a szerzők (51. o.). Nagyon tanulságos, hogy a választott statisztikai elemzés függvényében eltérő eredmények, s végeredményben eltérő következtetések adódnak, folyamatosan rákényszerítve a kutatót, hogy tisztázza maga számára a módszerek kínálta lehetőségeket és határokat, óvatosan fogalmazva a következtetések levonásakor. *A társadalmi presztízszt* a foglalkozások – a szerzők által is hangsúlyozottan: óhatatlanul is szubjektív – megítélése alapján mérték és alkották meg a társadalmat helyi leképező 12 foglalkozáscsoportot. *A gazdasági potenciált* a helyiségek, üzletek, cselédek és a foglalkoztatottak számából, valamint a demográfiai adatokból és a laksűrűség értékéből képzett új numerikus változó segítségével tették mérhetővé, míg a harmadik elemző módszer az előbbi változókból kiindulva klaszterezéssel alkotta meg a sátoraljaújhelyi társadalom csoportjait. „Ez alapján a családfőket 6–7 csoportba lehetett besorolni, mintegy 80%-os pontossági aránnyal a visszaosztás során” (52. o.). A változók közötti kapcsolatrendszer bemutatásától azok részletekbe menő volta, az eredmények sokszínűsége, s nem utolsósorban írásom jellege miatt eltekintek, annyit azonban mindenképp jeleznem kell, hogy a további kutatások számára modellértékű ez a rész.

A negyedik fejezet (*Az egyes foglalkozások közötti és a foglalkozáson belüli vagyoni és demográfiai különbségek*) ismét csak módszertanát tekintve hoz újat.

A szerzők itt a harmadik részben megfogalmazott következtetések ellenőrzésére törekedtek. Míg az előzőekben a kutatók, illetve a SPSS által létrehozott csoportok gazdasági, demográfiai és szociális jellemzői kerültek vizsgálatra, itt – immár a teljes populációra kiterjedően – a „népszámlálási íveken rögzített, a foglalkozásszerkezetet (és a kor gondolkodásmódját) tükröző besorolás felhasználásával” folytatódik az elemzés. A szerzők azzal a hipotézissel élnek, hogy „[a]mennyiben ez utóbbi eredménye nem tér el a korábbi vizsgálatokétól, s a kiválasztott foglalkozások jól reprezentálják a belőlük képzett csoportokat, úgy elmondható, hogy az utókor által alkalmazott csoportképzés is helyes” (90. o.). Jóllehet ily módon a negyedik rész már tekinthető egyfajta összefoglalásnak is, a továbbra is sorjázó adatsorok nem teszik könnyűvé, hogy az olvasó átszűrve az eddigieket, maga jusson el a következtetések levonásáig. A kötet a negyedik résszel befejeződik, pedig annak végére szerencsés lett volna néhány záró gondolat. A kutatók következtetései így a szöveg közé bújtatottan alig különülnek el az egyes módszerek kínálta eredményektől. Ezen hiányosságával együtt megkerülhetetlen munkának tartom a Demeter–Bagdi szerzőpáros könyvét, amely – amellet, hogy az 1870-es népszámlálás nyomán az első társadalomtudományos településmonográfia – rengeteg megközelítésbeli és módszertani ötletet kínál a polgári népszámlálások forrásbázisán közösségrekonstrukciót tervező kutatóknak.

Horváth Gergely Krisztián

IRODALOM

- Őri Péter 2012: Magyarország társadalma 1869-ben: a Mosaic-projekt magyarországi adatbázisa. *Demográfia*, 55 (4), 292–315.
- Őri, Péter – Pakot, Levente 2014: Residence patterns in nineteenth century Hungary: Evidence from the Hungarian MOSAIC sample. *Working Papers on Population, Family and Welfare*, 20. KSH NKI, Budapest.
- Őri Péter – Pakot Levente 2016: Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon: A MOSAIC-adatbázis elemzésének első eredményei. *Korall*, 17 (65.) 164–192.
- Pozsgai Péter 2006: *Családok és háztartások. Torna megye társadalma a 19. század közepén*. (Doktori disszertáció.) ELTE BTK.
- Tóth Zoltán 1996: Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyszabadítás után. In Szilágyi Miklós – Szűcs Judit (szerk.): *A társadalomnéprajz eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozás Csongrádon, 1993. július 3–4.* Csongrád, 9–22.;
- Tóth Zoltán 2000: Luka: a paraszti társadalom folytonossága a jobbágyszabadulás után. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz. VIII. kötet. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 945–954.

SZERZŐINKNEK

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség olyan demográfiai tárgyú, valamint a rokntudományok (szociológia, társadalomtörténet, közgazdaságtudomány, orvostudomány, néprajztudomány, földrajztudomány, jogtudomány, filozófia) tárgykörébe tartozó, de demográfiai vonatkozású *tanulmányokat és könyvrecenziókat* fogad el közlésre, amelyeket korábban magyar nyelven nem publikáltak és máshol nem állnak elbírálás alatt. Idegen nyelven már megjelent, de a magyar közönség érdeklődésére is számot tartó írásokat is elfogadunk.

A cikkek tudományos elemzések, módszertani megközelítésű vagy egy-egy tudományterület helyzetével foglalkozó írások, illetve szakirodalmi áttekintések egyaránt lehetnek. A szerkesztőség elfogad mind kvantitatív, mind kvalitatív elemzéseket. A *közlés feltétele* a benyújtott írás szakmai színvonala, amelyet első körben a szerkesztőség ítél meg, majd pozitív elbírálás esetén két független szakértő írásban értékeli. Az értékelési eljárás mindkét irányban anonim. A szerkesztőség a bírálók javaslata alapján dönt a kéziratok elutasításáról/elfogadásáról, vagy tesz javaslatot azok átdolgozására. Utóbbi esetben a közlés feltétele, hogy a szerző a javaslatoknak megfelelően dolgozza át kéziratát, illetve tételesen jelezze (külön dokumentumban), hogy a javaslatok közül melyeket fogadja el és/vagy utasítja vissza (indoklással együtt). Amennyiben az átdolgozás nem történik meg, vagy azt a szerkesztőség nem tartja kielégítőnek, akkor fenntartja magának a jogot a kézirat visszautasítására. A közlés feltétele továbbá az alább részletezett terjedelmi és formai feltételek teljesítése.

A kéziratokat elektronikus formában (Microsoft Word dokumentumként) juttassák el a szerkesztőség e-mail címére: szerkesztoseg@demografia.hu.

A kéziratok *terjedelme* (12-es betűmérettel és szimpla sortávolsággal) nem haladhatja meg a 30 A4-es oldalt. Ettől a terjedelmi korláttól csak kivételes esetben térünk el. Kérjük, hogy a kéziratokhoz mellékeljenek maximum féloldalmnyi terjedelmű magyar és lehetőség szerint angol nyelvű *absztraktot*, amely ismerteti a cikk alapvető kutatási kérdését, a felhasznált adatforrást és a főbb eredményeket. Kérjük legfeljebb négy *kulcsszó* megadását is. Az *ábrákat* szerkeszthető formában, külön Excel fájlban, az adatokkal együtt mellékeljük.

Recenziók esetén a következő könyvészeti adatok megadását kérjük: szerző teljes neve, cím, a sorozat megnevezése, kiadó, kiadás helye, ideje, oldalszám.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük teljes terjedelmében megjelenik az interneten is (www.demografia.hu).

Minden szerző tiszteletpéldányként három, recenziók esetében két folyóirat-példány átvételére jogosult.

SZERKEZETI ÉS FORMAI KÖVETELMÉNYEK

A kéziratok *tartalmaznak* bevezető részt, amely összefoglalja a cikk tárgyát, szakmai jelentőségét. Ezt kövesse egy szakirodalmi összefoglaló, a kutatási kérdés, az adatforrás és az elemzési módszerek ismertetése. Majd következzen a tulajdonképpeni elemzés. A cikket összefoglaló rész (összefoglalás, összegzés vagy konklúziók címszó alatt) zárja le. Természetesen az itt ismertetett szerkezeti séma rugalmasan kezelendő, s az adott cikk témájának és megközelítési módjának megfelelően alakítandó ki. A szerkesztőség megítélése szerint a bevezető és az összefoglaló rész elengedhetetlen feltétele a publikálásnak.

Hasonlóképpen fontosnak tartjuk a szakmai és formai szempontból pontos forrásmegjelöléseket és hivatkozásokat is.

A *forrásmegjelöléseket* a törzsszövegben rövidített formában adják meg, majd a cikk végén „Források” címszó alatt a rövidített forma és azok feloldása szerepeljen, ábécérendben. A szövegben minden táblázat és ábra alatt „Források” címszó alatt szerepelniük kell a felhasznált forrásoknak (rövidített formában). A forráshivatkozásoknak visszakereshetőeknek kell lenniük (pontos levéltári és kéziratári jelzetek, az adatbázis pontos neve, internetes elérhetősége, az utolsó letöltés dátuma stb.).

A tanulmány elkészítésével kapcsolatos információkat és a köszönetnyilvánításokat a tanulmány címéhez kapcsolódó, számmal jelölt lábjegyzet tartal-

mazza. A cím alatt kérjük megadni a szerző foglalkozását (esetleg beosztását), munkahelyét és e-mail címét.

HIVATKOZÁSOK

A forrásmegjelölésekhez hasonlóan az irodalmi hivatkozásokat is rövidített formában, *zárójelben* kérjük megadni a szövegben: a szerző(k) vezetéknévének, a megjelenés évszámának és az oldalszámnak a feltüntetésével. Pl. (Faragó 2007: 38) vagy (Gödri – Feleky 2013: 295) vagy (Faragó 2013: 242, Gödri – Feleky 2013: 295). Lábjegyzetes hivatkozást kérjük, ne használjanak! Azonos szerző ugyanazon évben hivatkozott több művét kisbetűk alkalmazásával különböztessék meg: (Dányi 1991a, 1991b). Három vagy több szerző esetén használják az et al. rövidítést: (Nagy et al. 2004).

A cikk végén „Irodalom” címszó alatt kérjük a rövid hivatkozások feloldását a következő formában:

IRODALOM

[kötetek]

Andorka Rudolf 2001: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.

Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.) 2000: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai, Budapest.

Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.) 1972: *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, Cambridge.

[cikkek tanulmánykötetből]

Hajnal, John 1983: Two Kinds of Preindustrial Household Formation Systems. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 65–104.

[cikkek folyóiratból]

Gödri Irén – Feleky Gábor Attila 2013: Migrációs tervek megvalósulása egy követés vizsgálat tükrében. Az előzetes migrációs szándék, a várakozások és a külső elvárások szerepe. *Demográfia*, 56(4), 281–332.

[internetes hivatkozások]

OECD 2011: *OECD Family Database*. OECD, Paris. www.oecd.org/social/family/database. Letöltve: 2013. 09. 17.

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m. rövidítéseket mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben.
- Tanulmánykötetekben megjelent cikkekre való hivatkozáskor az „In” megjelölés után soha ne tegyünk kettőspontot.
- Folyóiratnevek elé az irodalomban soha ne tegyünk „In” megjelölést.
- Az irodalomjegyzékben az idézett szerzők keresztnévét is írjuk ki.
- Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet.
- Megjegyzésekhez használjunk lábjegyzeteket. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket. A pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzeteket kerüljük.
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára. Számok, évszámok, oldalszámok közé kötőjelet rakjunk (–).
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- Tizedesvesszőt használjunk, ne tizedespontot.
- A szövegben szereplő táblázatoknak, ábráknak mindig legyen sorszámozott, minél pontosabb címe (*1. táblázat*, *1. ábra*). A szövegben, kérjük, zárójelben hivatkozzanak a táblázatokra és ábrákra (*1. táblázat*). Az ábrákat és táblákat folytatólagosan, a cikk elejétől kezdődően (ne fejezetenként) számozzák. A táblázatokat Word táblázatszerkesztővel készítsék.
- A táblázatokat és ábrákat formailag csak minimális mértékben szerkesszék. Az ábrák, térképek kialakítása során vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehér nyomtatásban fognak megjelenni. Statisztikai elemző szoftverekből kikerült nyers, szerkesztetlen táblázatokat nem fogadunk el. A táblázatok mérete nem haladhatja meg az egy nyomtatott oldalt.
- A szöveg a lehető legkevesebb formázást tartalmazza.
- A szöveg szakaszokra tagolható, legfeljebb 3 szintet használjanak.
- A szövegben használt rövidítéseket, mozaikszavakat az első előforduláskor oldják fel zárójelben.

TISZTELT ELŐFIZETŐINK!

Tájékoztatjuk Önöket, hogy a 2015-ös évfolyamtól a folyóiratot a szerkesztőség-től rendelhetik, az alábbi megrendelőlap segítségével.

Kiadó: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
(1024 Budapest, Buday László utca 1-3.)
Megjelenik: negyedévente (évi három szám)
ISSN szám: 0011-8249

A folyóirat éves előfizetési díja **2 184 Ft.** Az előfizetés megrendelhető a KSH Népeségtudományi Kutatóintézettől az alábbi megrendelőlap kitöltésével és postai vagy elektronikus úton (szkennelve) történő visszaküldésével.

Postacím: 1525 Budapest Pf. 51.

E-mail cím: nki@demografia.hu

MEGRENDELŐLAP

Alulírott megrendelem a **Demográfia** című folyóirat 2017. évi számait ..... példányban.

Név: .....

Szállítási/levelezési cím: .....

Adószám: .....

Telefonszám: .....

E-mail cím: .....

A megrendelőlap alapján kiállított számlát intézetünk postai úton juttatja el a megrendelőhöz. A megrendelés összegét a számlán feltüntetett bank-számlaszámra kérjük átutalni. A megjegyzés rovatban kérjük feltüntetni: Demográfia 2017. év

Dátum: .....

Aláírás: .....

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévente
Szerkesztőség: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet,
1024 Budapest, Buday László u. 1-3.
Telefon: (+36-1)-345-6573
E-mail: szerkesztoseg@demografia.hu

Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet igazgatója.

Előfizethető a Szerkesztőségben.
Előfizetési díj: egész évre 2184,- Ft

Editorial Office: H-1024 Budapest, Buday László u. 1-3.